

BRATISLAV LUČIN
 Književni krug Split – *Marulianum*
 HR – 21000 Split
 bratislav.lucin@gmail.com

LITTERAE OLIM IN MARMORE INSCULPTAE: HUMANISTIČKA EPIGRAFIJA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA DO MARULIĆEVA DOBA¹

U radu se uvodno daju opće naznake o mjestu epigrafije u humanizmu i o stanju istraživanja hrvatske humanističke epigrafije. Nakon kratka osvrt na interes za antičke natpise u srednjem vijeku, slijedi opširniji prikaz humanista epigrafičara koji su djelovali na Apeninskom poluotoku; naročita se pozornost posvećuje njihovim vezama s Dalmacijom i Dubrovnikom. Uz Cirijska iz Ancone, koji je bio povezan s humanistima u Zadru, Trogiru i Dubrovniku, čini se da je važnu i dosad nepoznatu ulogu u Splitu odigrao Girolamo Bologni. Interes za antičku baštinu vlastitoga zavičaja i dodiri s kolegama s druge obale Jadrana potaknuli su brojne hrvatske humaniste da i sami prepisuju stare natpise, pa se može reći da se epigrafija na istočnoj obali Jadrana razvija gotovo istodobno s onom na Apeninskom poluotoku. Poblježe se prikazuje djelatnost Jurja Benje, Petra Cipika, Marina Rastića, Marina Marinčića, dosad nepoznatog Jerolima Trogirana te Dmine Papalića i Marka Marulića. Marulićev spis *In epigrammata priscorum commentarius* vrhunac je epigrafske djelatnosti u hrvatskom humanizmu, no ovdje se pokazuje da djelo ima iznimnu vrijednost i u međunarodnom kontekstu, jer je posrijedi jedna od prvih komentiranih zbirki natpisa uopće. U završnom dijelu rada pokušava se odgovoriti na pitanje zašto je u hrvatskom humanizmu nakon Marulića epigrafska djelatnost gotovo posve zamrla.

KLJUČNE RIJEČI: *humanistička epigrafija, hrvatski humanizam, recepcija antike, komentirane zbirke antičkih natpisa.*

¹ Ovaj je rad objavljen na engleskom jeziku, pod naslovom "*Litterae olim in marmore insculptae: Humanist Epigraphy on the Eastern Coast of the Adriatic until the Age of Marko Marulić*", u zborniku *Classical Heritage from the Epigraphic to the Digital: Academia Ragusina 2009 & 2011* (ur. Teo Radić i Irena Bratičević), Zagreb: Ex libris, 2014, 23-65; hrvatska inačica, neznatno izmijenjena, ovdje se objavljuje uz ljubaznu suglasnost urednika toga zbornika. Posrijedi je prerađeno poglavlje auktorove doktorske disertacije *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: "In epigrammata priscorum commentarius" Marka Marulića*, Zagreb, 2011 ("2. Zbirke antičkih natpisa do Marulićeva doba", str. 12-37). Disertacija je dostupna na adresi: <http://bib.irb.hr/datoteka/527859.Lucin_-_Jedan_model_humanisticke_recepcije_doktorat.pdf> (1. prosinca 2013). Tu je kao Prilog (na str. 284-407) objavljeno kritičko izdanje Marulićeva spisa *In epigrammata priscorum commentarius*. Osim u sklopu disertacije, kritičko izdanje Marulićeva teksta dostupno je i na mrežnim stranicama projekta *Croatiae auctores Latini (CroALa)*, na adresi: <<http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/>> (1. prosinca 2013). Latinska naslovna sintagma (u prijevodu: "Slova nekoć uklesana u mramor") preuzeta je iz prve rečenice Marulićeva epigrafskog djela.

1. UVODNE NAPOMENE

Jedan od najizrazitijih znakova nove, humanističke kulture i njezina interesa za antiku jest prikupljanje i proučavanje antičkih epigrafskih spomenika. Od početnoga kolekcionarskog i prepisivačkog impulsa to se zanimanje postupno pretvara u studiozni pristup, koji obuhvaća razvrstavanje natpisa po raznim kriterijima, nastojanje da se njihov tekstni sadržaj što točnije protumači, vrednovanje umjetničke, skulptorske i arhitektonske komponente samih spomenika, pa napokon i oponašanje njihova oblika i sadržaja u novim, humanističkim epigrafskim tvorevinama. Ipak, ključna novost u zanimanju za natpise sastoji se u narasloj svijesti da su oni dragocjeno sredstvo za upoznavanje antičkoga svijeta. U okruženju kojemu je ponajvažniji cilj bio obnova klasičnoga latinskoga jezika shvatilo se da natpisi daju dragocjeno svjedočanstvo o tom jeziku, napose o izvornoj ortografiji, i to izravno, bez posredovanja često iskvarenih srednjovjekovnih prijepisa; humanističkoj želji da se u najvećoj mogućoj mjeri upoznaju državni ustroj, institucije i način života u antici, osobito u starom Rimu, natpisi nude bezbrojne pojedinosti o državnim, religijskim, vojnim i privatnim starinama, kao i pouzdane podatke o povijesnim osobama i događajima, apsolutne datume, toponimske i topografske podatke itd. To je ujedno razlog što govoreći o humanističkoj epigrafiji ponajvećma mislimo na rimske natpise, tj. na one pisane na latinskom jeziku.

Kao i humanistički pokret u cjelini, tako se i rana epigrafska djelatnost pojavljuje najprije na Apeninskom poluotoku. Zbog dobro poznatih povijesnih, kulturnih i zemljopisnih okolnosti nove kulturne impulse zarana počinju prihvaćati učeni ljudi na istočnoj obali Jadrana, pa se u urbanističkim središtima Dalmacije i u Dubrovniku humanistička kultura razvija gotovo istodobno s onom u kolijevci europskoga humanizma – dakako, u skromnijem opsegu i s donekle drugačijom, opet povijesno uvjetovanom, razvojnom putanjom.

Na razvoj hrvatskoga humanizma povoljno je djelovalo više čimbenika: blizina Apeninskoga poluotoka, trgovačke i kulturne veze priobalnih gradova sa žarištima novog pokreta, lokalna srednjovjekovna tradicija uporabe latinskoga jezika (pravni dokumenti, natpisi, historiografska i hagiografska djela i dr.), dolazak nastavnika, bilježnika i drugih učenih ljudi s druge obale Jadrana u središta na hrvatskom jugu, pa i sjeveru, odlazak domaće mladeži na inozemna učilišta. Stoga se humanističke značajke očituju u dalmatinskim komunama već početkom 15. st., tj. ranije nego drugdje u Europi.² Rano razdoblje, koje obuhvaća prvu polovicu i sredinu 15. st. i koje s pravom nazivamo hrvatskim protohumanizmom, karakterizirano je prikupljanjem, prepisivanjem i proučavanjem antičkih tekstova. Značajno je da prvi domaći humanisti pokazuju izrazit interes ne samo za rukopise s djelima rimskih pisaca (i grčkih pisaca u latinskim prijevodima) nego i za epigrafsku baštinu, napose onu vlastitoga zavičaja.

² Usp. Darko Novaković, "Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma", Mirko Tomasović / Darko Novaković, *"Judita" Marka Marulića / Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma*, Zagreb: Školska knjiga, 1994, 53-117 (60-62); Jadranka Neralić, "Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji", *Građa za povijest Dalmacije*, 24 (2012), 295-368 (295-299).

O povijesti hrvatske epigrafije pisalo se u nas malo, a i to uglavnom u sklopu povijesti arheologije. Začetnik je takvih studija Ivan Lučić, koji je 1673. u Veneciji objavio knjigu *Inscriptiones Dalmaticae*; u njoj je doduše dao samo natpisne tekstove, ali je naznačio izvore iz kojih ih je preuzeo, pa tako znamo da se služio prijepisima Marka Marulića te svojih suvremenika Valerija da Ponte, Šimuna Ljubavca, Franje Difnika i Karla Vrančića.³ Prve, makar i posve šture, osvrte na naše rane epigrafičare dali su krajem 19. i početkom 20. st. Šime Ljubić i don Frane Bulić.⁴ Vrlo je koristan i podatcima bogat noviji pregled Nikše Petrića,⁵ a Robert Matijašić u svojem epigrafskom priručniku, u poglavlju "Povijest epigrafije", spominje i domaće skupljače i proučavatelje natpisa.⁶ Tek nedavno pojavio se prvi povijesni pregled domaće epigrafije, koji valja zahvaliti Jadranki Neralić.⁷ Tijekom prošloga stoljeća tiskano je više studija o pojedinim epigrafičarima i njihovim kodeksima; one će biti navedene dalje u tekstu. Temeljnim izvorom za hrvatsku epigrafiju i danas ostaje treći svezak monumentalnoga niza *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL), u kojem je Theodor Mommsen uz natpise s područja rimskog Ilirika objavio i dragocjene podatke o skupljačima i o njihovim rukopisnim zbirka.⁸

U ovom radu prikazat ćemo epigrafičare na istočnoj jadranskoj obali u razdoblju humanizma zaključno s djelovanjem Marka Marulića, tj. do kraja prve četvrtine 16. st. To je razdoblje uspona hrvatske humanističke epigrafije, koja će svoje vrhunsko ostvarenje dati upravo u Marulićevu djelu. No nakon njegova kapitalnog prinosa, do kraja 16. st. za antičke natpise zanimat će se, koliko je poznato, još samo dva naša humanista: Šibenčanin Antun Vrančić i Dubrovčanin Marko Silvije (*Marcus Sylvius*). Njihova djelatnost na tom području zasad je gotovo posve neproučena i svakako bi zaslužila zasebne studije.

Da bismo valjano mogli razumjeti značajke humanističke epigrafije uopće, kao i važnost njezine pojave među domaćim humanistima, potrebno je makar u najkraćim crtama opisati povijesni tijek zanimanja za natpise od antike, preko srednjega vijeka, sve do kraja 14. st., te poblize prikazati rad humanista epigrafičara u Italiji 15. st.

³ Pun naslov Lučićeve knjige glasi: *Ioannis Lucii Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere De regno Dalmatiae et Croatiae. Variarum lectionum Chronici Vngarici manuscripti cum editis*, Venetiis: typis Stephani Curtij, 1673. O njoj usp. Miroslav Kurelac, *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*, Zagreb: Školska knjiga, 1994, 78-84.

⁴ Šime Ljubić, "O napredku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji", *U proslavu pedesetgodšnjice priporoda hrvatske knjige* (Rad JAZU 80), Zagreb: JAZU, 1885, 148-164 (148-150); Don Frano Bulić, "Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij", *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, Zagreb: Matica hrvatska, 1925, 93-246 (95-98).

⁵ Nikša Petrić, "Iz hrvatske renesansne arheologije", *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 25 (1998), 139-166.

⁶ Usp. Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula: Filozofski fakultet, 2002, 35-47.

⁷ Usp. Neralić, n. dj. (2). Njezin rad obuhvaća razdoblje od prve polovice 15. st. do generacije naših velikih arheologa Duje Rendića Miočevića, Mate Suića i Marina Zaninovića. Kraći, ali koristan pregled hrvatske, te napose dubrovačke epigrafije daje u uvodnom dijelu svojega rada Tomislav Galović, "The Epigraphic Heritage of the Renaissance Period in Dubrovnik (15th Century)", *Classical Heritage from the Epigraphic to the Digital: Academia Ragusina 2009 & 2011* (ur. Teo Radić i Irena Bratičević), Zagreb: Ex libris, 2014, 67-101 (67-74).

⁸ Usp. *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. III: *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae* (edidit Theodorus Mommsen), Berolini: apud G. Reimerum, 1873, osobito: *Index auctorum*, XIX-XXXIV; *De Dalmaticarum inscriptionum auctoribus*, 271-279.

2. ZBIRKE LATINSKIH ANTIČKIH NATPISA DO 15. STOLJEĆA

Iako natpisi čine iznimno važan dio antičke (osobito rimske) javne i osobne pisane komunikacije – tako da je grčko-rimski svijet nazvan "epigrafskom civilizacijom"⁹ – nisu poznate epigrafske zbirke koje bi potjecale od antičkih auktora.¹⁰ Dakako, znatan broj grčkih i rimskih pisaca u svojim djelima citira natpise, ali uvijek pojedinačno, bez namjere da ih okupe u nizove. U rimskoj književnosti takvi se navodi najčešće nalaze u starinara i gramatičara te u povjesničara i govornika (npr. u Livija, Askonija Pedijana, Cicerona, Tacita, Svetonija, Aula Gelija).¹¹

Prvo nastojanje da se na jednom mjestu zabilježi veći broj natpisa susreće se u opisima grada Rima iz konstantinovskoga doba te, nešto kasnije, u putnim zabilješkama hodočasnika i u priručnicima ("vodičima") za one koji pohode sveta mjesta, osobito grad Rim. Najstariji rukopis koji možemo smatrati epigrafskom zbirkom u užem smislu ispisan je zajedno s jednim takvim itinererom: to je tzv. rukopis iz Einsiedelna, sastavljen u 8. ili 9. st.¹² I drugi hodočasnički itinereri iz karolinškoga doba citiraju natpise, uglavnom one na kršćanskim nadgrobnim spomenicima ili znamenitim crkvama; kada se pak u tim priručnicima govori o poganskim građevinama (pa i o natpisima na njima), motivi nisu ni arheološki ni povijesni, nego posve utilitarni: antičke građevine ili spomenici – redovito monumentalni i lako uočljivi – navode se zato da bi hodočasnici poslužili kao orijentacijske točke, tj. radi pronalaska puta do crkava i drugih kršćanskih lokaliteta.¹³

Nakon razdoblja karolinške obnove antički natpisi postaju slabo razumljivi, pa dolazi do opadanja makar i rudimentarnih pokušaja da se epigrafski spomenici čitaju i prepisuju. Rijetke su iznimke (sve iz 12. st.) *Mirabilia urbis Romae* anonimnog auktora, *Descriptio basilicae Vaticanae* Pietra Mallija i *Polycraticus* Johna od Salisburija. Nepoznavanje antičke povijesti i izvorne funkcije građevine ili spomenika, kao i nerazumijevanje natpisa, obilno su se nadoknađivali fantastičnim tumačenjima i legendama.

Više uspjeha u odčitavanju epigrafskih tekstova imao je Cola di Rienzo (1313-1354), pučki tribun u Rimu koji se zanosio idejom obnove antičke rimske republike i ujedinjenja Italije; on je, prema svjedočanstvu suvremenika, jedini u svoje doba

⁹ Usp. Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano: Cisalpino, 1991, 24-25; naziv "la civilisation de l'épigraphie" potječe od Louisa Roberta (usp. *ibid.* 29). Procjena iz 1991. govori da je poznato ukupno oko 300.000 rimskih natpisa i da se svake godine taj broj uvećava za oko 1000; usp. Lawrence Keppie, *Understanding Roman Inscriptions*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991, 9.

¹⁰ Usp. René-Marie de la Blanchère, *Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du "Corpus"*, rédigée sur les notes de Léon Renier par M. R. de la Blanchère, Paris: E. Leroux, 1887, 2.

¹¹ Usp. John Edwin Sandys, *Latin Epigraphy: An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge: at the University Press, 1919, 1-19.

¹² Pronašao ga je Jean Mabillon 1683; usp. Calabi Limentani, n. dj. (9), 42. Rukopis je i danas u Einsiedelnu, u Stiftsbibliothek, sign. *Codex 326(1076)*; digitalizat je dostupan ovdje: <<http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/sbe/0326>> (1. prosinca 2013).

¹³ Usp. Roberto Weiss, *La scoperta dell'antichità classica nel Rinascimento*, prev. Maria Teresa Bindella (naslov izvornika: *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, 1969), Padova: Editrice Antenore, 1989, 6-7, 12-13; Calabi Limentani, n. dj. (9), 39-40.

posjedovao sposobnost čitanja starih natpisa. Kad je 1346. u bazilici sv. Ivana Lateranskog pronašao brončanu ploču s tekstom *lex de imperio Vespasiani* (CIL VI 930), Cola je taj odulji fragment ne samo uspio pročitati nego je nastojao i proniknuti u njegov smisao. Ipak, njegov starinarski trud nije bio potaknut razlozima kulturne i književne obnove, nego političkom težnjom da se gradu Rimu vrati antička slava.¹⁴ Dulje vrijeme pripisivala mu se i jedna epigrafska siloga, no dokazano je da ju je sastavio Nicola Signorili.¹⁵

Francesco Petrarca (1304-1374), čije su starinarske studije imale za cilj obnovu klasične kulture u njezinoj punini, začudo nije iskazivao izrazitije zanimanje za antičku epigrafiju; iako je tu i tamo prepisao poneki natpis ili njegov ulomak,¹⁶ nije ih sustavno bilježio niti im je pristupao kritički.

Iako je Giovanni Boccaccio (1313-1375) jednu svoju ranu elegiju (*Verba puelle sepulte ad transeuntem*, *Carmina* 1,1) sastavio po ugledu na *Homonoeeae epitaphium* (CIL VI 12652), koji je djelomično i prepisao u svoj *Zibaldone* – ni taj drugi veliki predstavnik talijanskoga *trecenta* nije natpise prikupljao niti ih je pokušavao tumačiti.¹⁷

Do pojave sustavnijega epigrafičarskog i općenito starinarskog pristupa – dakle takva koji u svojem djelovanju nadilazi pojedinačni povod – trebalo je čekati još nekoliko desetljeća: padovanski liječnik i učenjak Giovanni Dondi dall'Orologio (o. 1330-1388) u svoj je rukopis *Iter Romanum* – svojevrsni dnevnik obilaska antičkih spomenika Vječnoga Grada (1375) – uvrstio prijepise nekoliko natpisa; uglavnom su prepisani izravno s kamena, a Dondi se k tomu trudio oponašati oblik njihovih slova.¹⁸

Općenito se može reći da su se u srednjem vijeku natpisi prepisivali iz praktičnih razloga, koji nisu imali izravne veze s njihovim izvornim, antičkim kontekstom: ponajvećma su se, kako je rečeno, navodili – zajedno s građevinama na kojima su se nalazili – kao orijentacijske točke hodočasnica; ponekad su, kao u Boccacciovu slučaju, mogli poslužiti kao retorički uzor, kao zaliha elegantnoga stila. Tek u drugoj polovici 14. st. počinju se shvaćati kao vrijedni povijesni i filološki dokumenti, kao vrela podataka o antičkim osobama, događajima i ustanovama te kao izravna svjedočanstva o latinskom jeziku.

¹⁴ Usp. Weiss, n. dj. (13), 45.

¹⁵ Usp. Angelo Silvagni, "Se la silloge epigrafica signoriliana possa attribuirsi a Cola di Rienzo", *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 1 (1924), 175-183.

¹⁶ Tako u *De remediis utriusque fortunae* 1,114 citira jedan epigrafski elogij u stihovima (CIL VI 1207). Zbog Petrarkina ignoriranja epigrafskih spomenika negoduje već Poggio Bracciolini; usp. Iiro Kajanto, "Poggio Bracciolini and Classical Epigraphy", *Arctos*, 19 (1985), 19-40 (30).

¹⁷ Usp. Weiss, n. dj. (13), 49-51. U novije vrijeme zamiječeno je ipak da je Boccacciov interes za natpise bio veći nego što se donedavno mislilo; usp. Jonathan Usher, "Monuments More Enduring than Bronze: Boccaccio and Paper Inscriptions", *Heliotropia*, 4 (2007), 1-2, 1-30; dostupno na <http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/heliotropia/04-0102/index.shtml> (1. prosinca 2013).

¹⁸ Usp. Weiss, n. dj. (13), 59-60; Calabi Limentani, n. dj. (9), 41.

3. HUMANISTIČKA EPIGRAFIJA NA APENINSKOM POLUOTOKU

Napredak epigrafske djelatnosti tijekom 15. st. povezan je s naraslim zanimanjem za povijest, osobito za antičko podrijetlo pojedinoga grada; lokalni natpisi bili su u tome dragocjeno vrelo podataka. Natpisi i spomenici na kojima se oni nalaze počinju se cijeniti i zbog same činjenice da potječu iz antike.¹⁹ Tako se od početka 15. st. nadalje pojavljuju prve zbirke kojima je svrha okupiti što veći broj antičkih natpisa. Isprva su te zbirke vrlo jednostavne: uglavnom sadrže natpise s jednog lokaliteta, njihovi sastavljači ne pokazuju nikakvu težnju k organizaciji građe, ne nude nikakvih napomena niti tumačenja, no postupno unose više podataka i postavljaju pred sebe veće zahtjeve. Već prvi takvi kolekcionari služe se postupkom koji će kasnije postati gotovo redovitom praksom: ne uvrštavaju samo natpise koje su osobno vidjeli i prepisali s kamena, nego preuzimaju i tuđe prijepise. Kako se broj siloga umnožavao, tako je i postupak kompiliranja s pomoću tuđih rukopisa postajao sve češćim sredstvom da se stvori vlastita zbirka; ova je opet – najčešće u izboru – poslužila kojemu sljedećem sastavljaču itd. To dakako ima za posljedicu da su se kasniji proučavatelji susreli sa zamršenim spletom odnosa među pojedinim zbirkama, pa se utvrđivanje putova preuzimanja i potraga za izvorima pokazuje sve do danas iznimno zahtjevnom zadaćom; podrijetlo građe uvrštene u pojedini rukopis, odnosno silogu, počesto i nije moguće dokraja utvrditi.²⁰

Auktori siloga iz 15. stoljeća, za razliku od srednjovjekovnih prepisivača, zainteresirani su gotovo isključivo za antičke, poganske natpise; epigrafski spomenici iz ranokršćanskog ili kasnijeg vremena u njihovim se zbirkama rjeđe pojavljuju. Tek na samom kraju stoljeća nastaju dvije kršćanske siloge: prvu je za Karla VIII. priredio Pietro Sabino, učenik Pomponija Leta, a drugu, danas izgubljenu, sastavio je Giovanni Capocci, prikupivši srednjovjekovne natpise iz rimskih crkava.²¹ U pravilu humanisti prepisuju samo natpise na latinskom jeziku, jer su oni na grčkom bili malobrojniji i teže dostupni, a k tomu pisani na jeziku koji većina od njih nije poznavala.²²

Začetnici su humanističke epigrafije Nicola Signorili († oko 1427) i Poggio Bracciolini (1380-1459). Signorilijeva zbirka, nastala vjerojatno 1409. (s nekoliko

¹⁹ Usp. Weiss, n. dj. (13), 168.

²⁰ O golemu trudu uloženu u posao prikupljanja građe i objašnjavanje veza svesci *CIL*-a pružaju monumentalno svjedočanstvo; važan prinos dao je Erich Ziebarth, "De antiquissimis inscriptionum syllogis", *Ephemeris epigraphica*, 9 (1905), 2, 187-352. O rukopisima pionira klasične epigrafije Cirijaka iz Ancone i o njihovim izvedenicama najviše je podataka utvrdio Edward William Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles – Berchem: Latomus, 1960, 73-120, 186-214. Glede teškoća s kojima se i danas susreću svi koji se bave takvim poslovima još i danas vrijedi Mommsenov komentar o odnosima među zbirkama natpisa 15. i 16. st.: *quaestio late extensa et implicatissima* ("vrlo široko i krajnje zamršeno pitanje") (*CIL* III, 271).

²¹ Usp. Weiss, n. dj. (13), 182. Usput napominjemo da se prve zbirke suvremenih natpisa – nastale, dakako, mimo starinarskih pobuda – pojavljuju početkom 16. st.: auktori su im Firentinac Battista di Pietro Brunelleschi (*Epitaphia moderna Urbis reperta per me dominum Baptistam Petri de Brunelleschis de Florentia*, 1514) i Francesco Albertini (*Epytaphiorum opusculum*, oko 1515); nijedna od njih nije tiskana. Usp. Weiss, n. dj. (13), 182-183.

²² Posve se iznimno javlja zanimanje za hijeroglifske i semitske natpise te za one na italjskim jezicima, no u to doba ostajalo se na zadovoljavanju radoznalosti, bez mogućnosti razumijevanja; usp. Weiss, n. dj. (13), 181-182.

kasnijih inačica), pripisivala se, kako je već spomenuto, Coli di Rienziju, no tu je atribuciju (i s njom dataciju u sredinu 14. st.) uvjerljivo odbacio Angelo Silvagni.²³ Natpisi u njoj (ukupno 83) većinom potječu iz grada Rima, a uz latinske tekstove uvršten je i jedan grčki; prijelazna narav zbirke očituje se u tome što sadrži i skupinu srednjovjekovnih natpisa; osim toga, u kasnijim inačicama siloga se pojavljuje kao dio Signorilijeva panegiričkog opisa Rima (*Descriptio urbis Romae eiusque excellentiae*). Stoga se prvom u pravom smislu humanističkom epigrafskom zbirkom, sačinjenom neovisno o opisima grada i sastavljenom isključivo od klasičnih natpisa, smatra ona koju je sastavio Poggio Bracciolini. Njegova siloga, objavljena oko 1430, sadrži 86 natpisa, pri čemu prva 34 potječu iz jednog prijepisa einsiedelnškoga rukopisa što ga je Poggio našao u opatiji St. Gallen, dok je ostale prepisao izravno s kamena, najvećim dijelom za svojega boravka u Rimu 1403. godine. Iako skupljanje natpisa nije bilo njegov poglaviti interes, Poggio je u svojim djelima egzemplarno pokazao koliko su klasični natpisi važni za paleografiju, ortografiju, lingvistiku i historiografiju.²⁴ Osim toga, u svojoj potrazi za rukopisima on je 1416. ili 1417. godine, za vrijeme koncila u Konstanzi, pronašao spis koji će imati presudnu ulogu za razvoj humanističke epigrafije: *Notae iuris* ili *De interpretandis Romanorum litteris* Marka Valerija Proba.²⁵ Iako to djelo nije nastalo kao epigrafski priručnik – jer sadrži popis antičkih pravnih pokrata s razrješenjima – humanistima je omogućilo da odgonetnu mnoge pokrate na natpisima, te je uvelike otvorilo vrata valjanu njihovu razumijevanju. Probov je neveliki spis – kako dosjetljivo primjećuje R. Weiss – za humaniste imao onu praktičnu važnost koju za današnje paleografe i epigrafičare ima znameniti Cappellijev *Lexicon abbreviaturarum*.²⁶

Osobito mjesto među ranim epigrafičarima pripada Ciriaku iz Ancone (Ciriaco de' Pizzicolti, 1391-1452), i to iz nekoliko razloga. Njemu je antička epigrafija poglaviti, a ne usputni cilj starinarskoga djelovanja; zemljopisni obuhvat njegove zbirke kudikamo nadmašuje ne samo Rim nego i čitavu Italiju, jer je kao uspješan trgovac, ali i neumoran tragalac za natpisima, proputovao Siciliju, Dalmaciju, Epir, Grčku (uključivši i otoke), Malu Aziju i Egipat. Na putovanjima je vodio dnevnik u kojem je uz podatke o antičkim spomenicima često dodavao i njihove crteže;

²³ Usp. Silvagni, n. dj. (15).

²⁴ Usp. Kajanto, n. dj. (16), 24-35.

²⁵ Usp. Weiss, n. dj. (13), 170, 192. Mommsen pripisuje otkriće Ciriaku iz Ancone i datira ga u 1442-1444; usp. *Grammatici Latini, IV: Probi Donati Servii qui feruntur de arte grammatica libri*, ex recensione H. Keilii, notarum laterculi ex recensione Theodori Mommseni, Lipsiae: Teubner, 1864, 268. Tomu se mišljenju, odnosno toj kasnijoj dataciji, u novije vrijeme priklanja Ida Calabi Limentani, "Sul non saper leggere le epigrafi classiche nei secoli XII e XIII; sulla scoperta graduale delle abbreviazioni epigrafiche. A proposito di un libro recente", *ACME: Annali della Facoltà di filosofia e lettere dell' Università statale di Milano*, 23 (1970), fasc. 3, 253-282 (265-266); također Calabi Limentani, n. dj. (9), 58.

²⁶ Usp. Roberto Weiss, "Lineamenti per una storia degli studi antiquari in Italia dal dodicesimo secolo al sacco di Roma del 1527", *Rinascimento*, 9 (1958), 2, 141-201 (182). Nije stoga začudno što će prijepise Probova djela humanisti često uvrštavati u svoje siloge (gdjgdje nadopunjujući izvorni popis pokrata), te što će prvo tiskano izdanje (Brescia, 1486) prirediti poznati epigrafičar Michele Ferrarini; usp. Weiss, n. dj. (13), 193. Tiskar toga prvog izdanja bio je Dobrić Dobričević; usp. Milan Pelc, "Ilustracije u tiskopisima Dobriča Dobričevića (Boninus de Boninis)", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 24 (2000), 135-154 (141-142). O traženosti djela svjedoče brojni pretisci: Venecija, 1499, 1502; Rim, 1509; Pariz, 1510. itd.

slao je pisma mnogim učenim ljudima s kojima je bio u vezi, pa je odigrao i važnu ulogu promicatelja zanimanja za epigrafiju. U dnevničkim bilješkama najčešće daje podatke o lokaciji natpisa, o stupnju sačuvanosti spomenika, kadšto i dimenzije. Takvim postupkom Cirijak je u humanizam unio generičku novost: starinarsko-epigrafski rukopis. Rezultate svojega rada okupio je u djelu *Commentaria*, u šest svezaka, od kojih su do nas došli samo ulomci; među pismima dužinom i važnošću ističe se ono upućeno papi Eugenu IV, pod naslovom *Itinerarium* (1441-1442), sačuvano u cijelosti.²⁷ Primjedba da njegovi prijepisi – inače pouzdani – ne prenose uvijek vjerno raspored redaka izvornika te prigovor da je neke natpise sam izmislio, nimalo ne umanjuju zaključak o kapitalnoj važnosti Cirijakova djela za razvoj cjelokupne epigrafske struke. Svi kasniji epigrafičari njegovi su dužnici, već i zbog činjenice da je velik broj natpisa do danas sačuvan samo zahvaljujući Cirijakovim prijepisima, kojih se broj procjenjuje na oko tisuću.²⁸

Sljedbenici i potomci neštedimice su crpili iz Cirijakova naslijeđa, potvrđujući tako njegovu važnost, ali ujedno ga i čuvajući za potomstvo. Jedan od uglednijih svakako je padovanski liječnik, bolonjski profesor i humanist Giovanni Marcanova (oko 1410/1418 – 1467), čija je natpisna zbirka uglavnom kompilacija iz Cirijakove građe i one koju je prikupio njegov mlađi suvremenik Felice Feliciano; uz imaginarne prikaze antičkog Rima Marcanovina zbirka sadrži i crteže antičkih spomenika. No još je važnije što je on u rukopis uvrstio popis pokrata Valerija Proba i *Notae litterarum more vetusto* Petra Đakona iz Montecassina (12. st.); *Notae* su, uz Probovo djelo, humanistima bile dobrodošlo pomagalo za razrješavanje antičkih pokrata.²⁹

Među Cirijakove nasljedovatelje ubrajaju se Michele Fabrizio Ferrarini († 1492), karmelićanin iz Reggio Emilije, i već spomenuti Felice Feliciano iz Verone (1433-1480). Ovaj drugi, kojeg su već suvremenici nazivali *Antiquarius*, nastojao je oko divulgacije Cirijakove građe, sam je prepisivao natpise (iz Verone i okolice) te poticao druge da to čine. Natpise je osobito cijenio kao izvore za točnu grafiju pojedinih latinskih riječi i kao uzore za skladno oblikovanje latiničnih slova, čemu je posvetio mali likovni album s komentarima (*Alphabetum Romanum*). Kompilirajući tuđu epigrafsku građu i prepisujući s kamena nije se ustručavao

²⁷ Opširan prikaz Cirijakovih putovanja te osvrt na *Commentaria* i na *Itinerarium* nalazi se u Bodnar, n. dj. (20), 17-72.

²⁸ Osnovni podatci o Cirijaku: Weiss, n. dj. (13), 158-163, 170-171; Calabi Limentani, n. dj. (9), 42. Iz obilne literature izdvojiti je – uz Bodnar, n. dj. (20) – još i ove naslove: Jean Colin, *Cyriaque d'Ancone: Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Paris: Maloin e ditour, 1981; Francesco Scalamenti, *Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani* (prir. i prev. Charles Mitchell i Edward W. Bodnar), Transactions of the American Philosophical Society, v. 86, pt. 4, Philadelphia, PA.: American Philosophical Society, 1996; *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona, 6-9 febbraio 1992* (ur. Gianfranco Paci i Sergio Sconocchia), Reggio Emilia: Diabasis, 1998; *Ciriaco d'Ancona e il suo tempo: viaggi, commerci e avventure fra sponde adriatiche, Egeo e Terra Santa. Atti del Convegno internazionale svoltosi nel Marzo 2000* (ur. Giuseppe A. Possedoni), Ancona: Edizioni Canonici, 2002. Podatak o broju natpisa nalazi se u Bodnarovu uvodu u izdanju: Cyriac of Ancona, *Later Travels* (prir. i prev. Edward W. Bodnar i Clive Foss), Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003, ix.

²⁹ Unatoč tomu, Đakonov popis rijetko je prepisivao, a prvi je put tiskan tek 1525; usp. Weiss, n. dj. (13), 193; Calabi Limentani, n. dj. (25), 266.

dodati poneki izmišljeni spomenik.³⁰ Naime, s porastom zanimanja za natpise i s uvećanom sviješću o njihovoj važnosti počelo se pojavljivati sve više krivotvorina: natpisi se izmišljaju radi potvrde prestižnog, antičkog podrijetla kojeg mjesta ili obitelji, radi osobne afirmacije, pa i zarade, a kadšto se fingiraju iz puke zabave, kao učena igra.³¹

Spomenuti nasljedovatelji Cirijskovi ostali su na istim, jednostavnim epigrafskim načelima svojih prethodnika. Metodologiju epigrafskih studija unaprijedio je arhitekt i filolog fra Giovanni Giocondo (1434-1515), kojeg su natpisi privlačili kao povijesni izvori, ali i kao estetski predmeti. Kako su se zbog brojnih građevinskih pothvata antički spomenici često koristili kao puki građevinski materijal, pri čemu su stradali i brojni natpisi, Giocondo se u svojem prepisivačkom poslu vodio i željom da ih barem u prijepisima sačuva u što većem broju prije nego što bude prekasno. Tako je prikupio golemu količinu epigrafa, među kojima je i mnogo kršćanskih.³² No od samog broja kudikamo su važnije Giocondove inovacije u postupanju s građom: on natpise okuplja po topografskom kriteriju, jasno razgraničuje one što ih je sam prepisao izravno s kamena od onih što ih je preuzeo iz tuđih prijepisa; ako je dvojio oko autentičnosti, pribilježio bi: *modernum puto*, a ako natpis nije mogao ubicirati, svoje neznanje nije krio. Osim toga, često je unosio podatke o stupnju sačuvanosti spomenika, o čitljivosti teksta i sl. Giocondov kritički pristup – koji se dobrim dijelom oslanja na iskustva što ih je stekao priređujući za tisak djela Vitruvija, Cezara i Plinija Mlađeg – očituje se nadalje u uspoređivanju dostupnih izvora i u tome što, za razliku od svojih prethodnika, ne vjeruje dokraja u ortografsku nepogrešivost natpisa, smatrajući da su klesari mogli i pogriješiti u prenošenju teksta s predloška. Načela rada izložio je u uvodnim poslanicama svojih

³⁰ Za spomenutu trojicu usp. *Dizionario biografico degli Italiani* (dalje: DBI; dostupno na <<http://www.treccani.it/biografie/>>, nepaginirano; 1. prosinca 2013): Daniela Gionta, "Marcanova (da/de Mercatonovo), Giovanni", DBI, 69 (2007); Raffaella Zaccaria, "Ferrarini, Michele Fabrizio", DBI, 46 (1996); Francesco Pignatti, "Feliciano, Felice (Antiquarius)", DBI, 46 (1996). Za Feliciana usp. napose: *L' "Antiquario" Felice Feliciano, veronese: tra epigrafia antica, letteratura e arti del libro. Atti del convegno di studi, Verona, 3-4 giugno 1993* (ur. Agostino Contò i Leonardo Quaquarelli), Padova: Editrice Antenore, 1995.

³¹ Usp. Weiss, n. dj. (13), 191-192; Calabi Limentani, n. dj. (9), 69-73. Općenito se može kazati da su epigrafske krivotvorine rezultat "neodoljiva poriva da se slika idealizirane, ali fragmentarno dostupne antike dopuni barem u nekoj pojedinosti" (Darko Novaković, "Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: MS. ADD. A. 25 u oxfordskoj Bodleiani i Hunter 334 u Sveučilišnoj knjižnici u Glasgou", *Colloquia Maruliana* VI, Split: Književni krug Split, 1997, 5-31 [9]). Prema jednoj procjeni iz 1908. godine, od oko 144.000 natpisa, koliko ih je dotad bilo objavljeno u *CIL*-u, više od 10.500 pripada u lažne ili one kojima je autentičnost dvojben; usp. Frank Frost Abbot, "Some Spurious Inscriptions and Their Authors", *Classical Philology*, 3 (1908), 1, 22-30 (22); mnogi su među njima "proizvod" humanističkih starinara. Najpoznatiji krivotvoritelji natpisa bijahu Annio iz Viterba (Giovanni Nanni, 1432-1502) i Pirro Ligorio (o. 1510-1583); usp. William Stenhouse, *Reading Inscriptions and Writing Ancient History: Historical Scholarship in the Late Renaissance*, Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 86, London: Institute of Classical Studies, 2005, 75-98 ("Chapter 3: Transmission and Forgery").

³² Iz podataka Heikkija Solina proizlazi da tri Giocondova rukopisa sadrže ukupno oko 3200 natpisa; usp. Henricus Solin, "De renatarum litterarum syllogis epigraphicis", *De studiis classicis inde a Petrarca usque ad Melancthonem in multis partibus Europae florentibus. Acta septimi conventus omnium gentium ac nationum linguae litterisque Latinis fovendis Erfurti a die I usque ad diem V mensis Augusti a. MCMLXXXIX habiti* (ur. G. Dummer i N. Sallmann), Romae: Academia Latinitati fovendae, 1993, 127-139 (129-131).

triju rukopisnih zbirki, koje su nastale 1489. (posvećena Lorenzu de' Medici), oko 1497-1499. (posvećena nadbiskupu Cosenze Ludovicu Agnelliju) i oko 1507. (bez dedikataru).³³

Prva tiskom objavljena siloga pojavila se u Veneciji 1489, a djelo je Desiderija Spretija (nije doduše izdana samostalno, nego kao prilog njegovu djelu *De amplitudine, de vastatione et de instauratione urbis Ravennae*); sljedeće dvije uslijedile su tek početkom 16. st.: 1502. u Erfurtu je svoju neveliku zbirku objavio Nikolaus Marschalk, a 1505. pojavile su se tiskane zbirke Konrada Peutingerera (u Augsburgu) i Lorenza Astemija (u Fanu). Prvi uistinu značajan tiskani epigrafski korpus djelo je tiskara Jacopa Mazzocchija, koji je 1521. u Rimu objavio *Epigrammata antiquae Urbis*.³⁴

Desiderio Spreti (1414-1474) zaslužuje u ovom pregledu spomen i stoga što je prvi svoju zbirku ograničio na jedan grad (koji nije Rim) – dakako na rodnu Ravennu. U tome ga je nasljedovao Andrea Alciato (1492-1550), koji je već kao šesnaestogodišnjak, započevši pisati povijest Milana, odlučio sastaviti i *corpus epigraphicum* rodnoga grada. No Alciato je učinio mnogo više od toga: nije samo prikupio prijepise natpisa nego ih je i popratio raznovrsnim tumačenjima, pa je time otvorio novu stranicu u razvoju epigrafije.³⁵ Svaki natpis u svojoj zbirci, naslovljenoj *Monumentorum veterumque inscriptionum quae cum Mediolani tum in eius agro adhuc extant collectanea, libri duo* (1508), opskrbio je topografskim podacima, opisom spomenika i stupnja njegove sačuvanosti; razriješio je pokrate, služeći se dakako Probovim popisom, ali i vlastitom fantazijom, oštećene ili nečitke dijelove dopunjavao je vlastitim konjekturama. Uz to dodaje opaske o grafiji, gramatici i metrici, leksičke napomene, metrološka i numizmatička objašnjenja, komentare pravne naravi, povijesne i biografske podatke, tumači rimske magistrature – sve to uz obilno pozivanje na antičke auktoare. Ponekad njegova objašnjenja prerastaju u kraću filološko-starinarsku raspravu, a kadšto je natpis povod da se iznese elogij ugledniku koji je vlasnik spomenika. Osobito je zanimljiv Alciatov *Prooemion*, nadodan u kasnijim redakcijama zbirke, u kojem on objašnjava svoje motive i metodu. Unatoč važnosti i inovativnosti, to Alciatovo djelo do danas nije tiskano.³⁶

³³ Iz obilne literature o Giocondu – uz Weiss, n. dj. (13), 174-176; Solin, n. dj. (32) – usp. i: Luca A. Ciapponi, "Appunti per una biografia di Giovanni Giocondo da Verona", *Italia medievale e umanistica*, 4 (1961), 131-158; Michael Koortbojian, "Fra Giovanni Giocondo and his Epigraphic Methods. Notes on Biblioteca Marciana, MS Lat. XIV, 171", *Kölner Jarbbuch*, 26 (1993), 49-55; Pier Nicola Pagliara, "Giovanni Giocondo da Verona (Fra Giocondo)", *DBI*, 56 (2001).

³⁴ Usp. Weiss, n. dj. (13), 183-186.

³⁵ Valja ipak napomenuti da se Alciato ugledao u rad starijega kolege Benedetta Giovija (1471-1545), s kojim se i dopisivao. Giovio je u svojoj zbirci *Veterum monumentorum quae tum Comi tum eius in agro reperta sunt collectanea* (1497, do danas netiskana) prikupio natpise s područja rodnoga grada i dodao im tumačenja, no ova opsegom i učenošću kudikamo zaostaju za djelom mlađega mu kolege. Usp. Weiss, n. dj. (13), 178-179; Simona Foà, "Giovio, Benedetto", *DBI*, 56 (2001). Gioviov predgovor zbirci natpisa tiskan je u: "Ad clarissimum eruditissimumque virum Hannibalem de Abbatibus Oliverium pisarensem Francisci Antonii Zachariae S. I. De Benedicti Jovii Comensis collectaneis inscriptionum epistola", *Raccolta d'opuscoli scientifici e filologici*, 40 (1749), Venezia: Simone Occhi, 417-454 (420-425).

³⁶ *Prooemion* je tiskan u *Francisci Antonii Zachariae Societatis Jesu Excursus litterarii per Italiam, ab anno MDCCXLII. ad annum MDCCCLII*, vol. I, Venetiis: ex Remondiniano typographio, 1754, 74-76. Proširene redakcije zbirke sačuvane su u više rukopisa, od kojih je jedan objavljen kao anastatsko izdanje: *Andreae Alciati Mediolanensis I. C. Antiquae inscriptiones veteraq. monumenta patriae* (pri-

Napretku epigrafije pridonio je i Mariangelo Accursio (1489-1546), koji je zapazio kako su prethodni prijepisi manjkavi utoliko što ne poštuju podjelu redaka na kamenu; uz to, pazio je da dađe što točnije topografske podatke i nastojao je, kad god je to bilo moguće, usporediti prijepis s kamenim izvornikom. Novi kriteriji očituju se u spomenutoj monumentalnoj zbirci koju je Mazzocchi objavio 1521, a kojoj je redaktor najvećim dijelom vjerojatno bio Accursio; njegova pak vlastita zbirka ostala je netiskana.³⁷

Još je veću ulogu komentar dobio u djelu Girolama Bolognija iz Trevisa (1454-1517) *Antiquarii libri duo*, koje se može smatrati pravom epigrafskom raspravom. U uvodu Bogni svojem sinu Giuliju objašnjava sadržaj i moralnu vrijednost starinarskih studija te daje opće podatke o epigrafiji s primjerima, nakon čega slijedi opis Trevisa, njegove povijesti, zemljopisa i glasovitih ljudi; u glavnom dijelu nižu se natpisi popraćeni podrobnim filološkim i historiografskim objašnjenjima (kadšto je komentirana svaka riječ natpisa).³⁸ Iako je značila važan korak u razvoju epigrafskih studija, Bolognijeva rasprava, završena najkasnije 1507. (tu godinu nosi najstariji sačuvani prijepis, koji je načinio sin Giulio), ostala je u rukopisu sve do 1995.³⁹

Dodatnu pozornost Trevižanin zaslužuje zbog toga što je bio u osobnom i epistolarnom dodiru s više osoba na hrvatskoj strani Jadrana, među kojima su neke od njih vjerojatno bile poznate i Splićaninu Marku Maruliću. Naime, Bogni je neko vrijeme (oko 1474) bio osobnim tajnikom splitskoga nadbiskupa Lovre Zane (1429-1485), koji je na toj nadbiskupskoj stolici sjedio od 1455. do 1473.⁴⁰ Mletački prelat, skloniji diplomatskim i ratnim nego pastirskim zadaćama, gotovo i nije boravio u svojoj dijecezi (osim u početku službe, 1455-1460). Upravne poslove obavljali su njegovi vikari, a možda je onamo putovao i njegov tajnik. Sa splitske stolice bio je Zane premješten upravo na trevišku; dugogodišnji tajnik Bogni napisao mu je više pjesničkih pohvalnica, a nakon Zanine smrti sastavio je za nj nadgrobnicu u stihovima.⁴¹ Prema nekim naznakama moguće je pretpostaviti da je Bogni osobno boravio u Splitu. Naime, prikazujući u svojem *Starinaru*

G. Barni, ristampa anastatica, [Milano:] Cisalpino-Goliardica, 1973. Temeljne studije o Alciato: Dante Bianchi, "L'opera letteraria e storica di Andrea Alciato", *Archivio storico lombardo*, s. 4, 20 (1913), 1-130; Ida Calabi Limentani, "L'approccio dell'Alciato all'epigrafia milanese", *Periodico della società storica comense*, 61 (1999), 27-52; usp. i Roberto Abbondanza, "Alciato, Andrea", *DBI*, 2 (1960). O njegovim epigrafskim rukopisima usp. Adriana de Camilli Soffredi, "Codici epigrafici di Andrea Alciato", *Epigraphica*, 36 (1974), 239-248.

³⁷ Usp. Weiss, n. dj. (13), 178-179, 193; Augusto Campana, "Accursio, Mariangelo", *DBI*, 1 (1960).

³⁸ Usp. Weiss, n. dj. (13), 179; Fabio d'Alessi, "Nota al testo", *Hieronymi Bononii Tarvisini Antiquarii libri duo* (prir. Fabio d'Alessi), Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 1995: XI-LXVII. Za životopis i opće podatke usp. Remo Ceserani, "Bogni, Girolamo", *DBI*, 11 (1969).

³⁹ Strogo govoreći, Bogni ipak nije prvi pisac epigrafske rasprave: svojevrсна je povijesna ironija da kronološko prvenstvo u tom žanru pripada djelu u cijelosti zasnovanu na izmišljenim natpisima – *De marmoreis Volturrhenis tabulis* (1492-1493) već spomenutog Annija iz Viterba; usp. Weiss, n. dj. (13), 179; Stenhouse, n. dj. (31), 23-24, 75-76.

⁴⁰ O Zani usp. Giovanni degli Agostini, *Notizie storico-critiche intorno la vita, e le opere degli scrittori viniziani*, vol. I, Venezia: presso Simone Occhi, 1752, 177-204; Daniele Farlati, *Illyrici sacri tomus tertius. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*, Venetiis: apud Sebastianum Coleti, 1765, 390-399; Marcello Zane, *Storia di una famiglia. Gli Zane*, Gavardo: s. n., 1985, 29-42, 126-127; Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1986, 446-447.

⁴¹ Objavili su je Degli Agostini, n. dj. (40), 198; Farlati, n. dj. (40), 399; Zane, n. dj. (40), 40.

znamenite sugrađane, on se poziva na poblizhe neidentificirane *Kronike Splitskane*; iz konteksta je posve jasno da misli na djelo Tome Arhidakona *Historia Salonitana*.⁴² Nadalje, sačuvane su Bolognijske pjesme *Ad Hieronymum Tragurinum* i *Ad Hieronymum Spalatensem*;⁴³ onom prvom uputio je u svojem epigrafskom spisu opširnu pohvalu. Iako Jerolima Splitskane i Jerolima Trogirana na osnovi tih tekstova nije moguće pouzdano identificirati, mogli bismo, kad je riječ o prvome, pomisliti na Jerolima Papalića, jer se u njegovu glasovitom kolektaneju nalazi prijepis Tomine kronike.⁴⁴ Nešto je više znakova koji govore u prilog pretpostavci da bi Jerolim Trogirani mogao biti Jerolim Makarelić.⁴⁵ Maruliću je pak Bolognijev ime bilo dobro poznato iz Tortellijeve *Ortografije*: Trevižanin je bio izdavač i pisac predgovora za čak šest izdanja toga djela,⁴⁶ među kojima je i ono tiskano u Vicenzi 1479, što ga je Marulić imao u svojoj knjižnici. Nema podataka o tome da su se njih dvojica poznavali, ali iznesene činjenice pokazuju da to ne bi bilo nemoguće. Postoje i naznake da je autograf Marulićeva djela *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*, dalje: *In epigr.*) dospio u Bolognijevu vlasništvo.⁴⁷ Posve je sigurno da su u prvom razdoblju svoje povijesti Marulićev i Bolognijev rukopis imali zajedničku sudbinu: posjedovali su ih isti vlasnici, u 18. st. prepisani su (*Antiquarius* u izvadcima, *In epigr.* integralno) u isti kodeks.⁴⁸ Napokon, natpis u čast Klaudiju Klaudijanu (*CIL VI 1710*), za koji se pretpostavlja da je pronađen između 1482. i 1489,⁴⁹ mogao je u Marulićevu zbirku dospjeti upravo Bolognijevim posredovanjem. Trevižanin ga, naime,

⁴² *Hadrianum quoque in Chronicis Aspalatensium quempiam legimus virum apprime strenuum civem nostrum, qui dum Aspalatum nobilissimum Dalmatiae oppidum regeret, inter cetera praeclarae virtutis exempla, a Manassis primatis immanissimi et Coloniani [sic pro Colomani, B. L.] Pannonum quaestoris insidiis et decreta direptione suo astu providentissime liberavit, inque eo magistratu multa praestitit viri non minus sapientis quam fortis exempla.* ("U Kronikama Splitskane čitamo i o nekom Hadrijanu, veoma odvažnu čovjeku, našem sugrađaninu, koji je, dok je upravljao vrlo plemenitim gradom Splitom, među drugim sjajnim primjerima vrline, njih svojim lukavstvom veoma pronicavo oslobodio od zamke i već dogovorene pljačke prestrašnoga poglavara Manasa i kvestora Panonaca Kolonijana [*tako umj. Kolomana*], a k tome je u obavljanju svoje službe pokazao mnoge primjere čovjeka jednako mudra koliko i hrabra.") (Bologni, n. dj. [38], 24). Usp. Toma Arhidakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. i prev. Olga Perić, povij. komentar: Mirjana Matijević-Sokol, studija: Radoslav Katičić), Split: Književni krug Split, 2003, 90-93 (= XVIII, 4-5).

⁴³ *Hieronymi Bononii Tarusini Promiscuorum liber quintus*, Seminario Vescovile di Padova, rkp. 19, str. 175 (Trogiraninu, osam elegijskih distiha), str. 177 (Splitskaninu, četiri elegijska distiha). Usp. i Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries. II: Italy, Orvieto to Volterra, Vatican City*, London: The Warburg Institute; Leiden: E. J. Brill, ³1998, 11.

⁴⁴ O Papalićevu kolektaneju, na početku kojega je zlatnim slovima napisano "Hieronymus Papalis", a koji uz Tominu kroniku sadrži još *Qualiter*, historiju Mihe Madija, kroniku A Cutheisa te neke druge povijesne izvore, usp. Franjo Rački, "Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih", *Rad JAZU* 26 (1874), 153-188 (175); Duško Kečkemet, "Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhidakona Tome", *Gunjačim zbornik: u povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada* (ur. Ivan Herceg), Zagreb: [s. n.], 1980, 173-180.

⁴⁵ Usp. ovdje 4.7. Jerolim Trogirani.

⁴⁶ Usp. Ceserani, n. dj. (38).

⁴⁷ Usp. Lučin, n. dj. (1), 39.

⁴⁸ To je rukopis iz 18. st. koji se čuva u mletačkoj Marciani pod signaturom *Marc. Lat. XIV 112 (4283)*; u njemu se kratki ulomci iz Bolognijske epigrafske rasprave *Antiquarii libri duo* nalaze na ff. 256-257, dok se integralni prijepis Marulićeva djela *In epigr.* nalazi neposredno iza njih, na ff. 259v-272. Opširnije o tome usp. Lučin, n. dj. (1), 41-42.

⁴⁹ Usp. Maria Accame, *Pomponio Leto: vita e insegnamento*, Tivoli (Roma): Tored, 2008, 186.

uvrštava u svojeg *Starinara*, pri čemu već u proemiju izjavljuje kako je otkriven nedavno, na Trajanovu forumu u Rimu (*epigramma paulo ante repertum Romae in foro D. Traiani*);⁵⁰ istu lokaciju natpisa navodi i Marulić (*Loco quodam Romę in foro Traiani*); pozornost zaslužuje i sličnost njihovih prijepisa tog natpisa.⁵¹ No nadasve su intrigantne podudarnosti u komentaru: među ostalim, oba komentatora lamentiraju nad tim što se danas ne časte i ne nagrađuju učeni ljudi, pri čemu i Bologni i Marulić uspoređuju prošlost i sadašnjost na štetu ove potonje.⁵² Obojica kao zaključni argument svoje pritužbe navode po jedan elegijski distih, samo što Bologni citira svojeg brata Bernarda, a Marulić Marcijala. Napokon, Bologni daje latinski prijevod grčkoga distiha kojim se zaključuje natpis u čast Klaudijana, a Marulić korektno prepričava sadržaj toga distiha – što je, s obzirom na njegovo gotovo posvemašnje nepoznavanje grčkoga, prilično neobično; možda mu je od pomoći bio upravo Bolognjev prijevod.⁵³

4. HUMANISTIČKA EPIGRAFIJA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

4.1. UVODNE NAPOMENE

U dosadašnjem su pregledu spomenuti samo važniji petnaestostoljetni epigrafičari, no zapaziti je da svi oni potječu s Apeninskoga poluotoka; i kad bismo proširili popis imenima drugih sastavljača siloga (Alessandro Strozzi, Marino Sanudo) i kolekcionara natpisa i starina (Giulio Pomponio Leto, Bartolomeo Platina, Giovanni Pontano, Pandolfo Collenuccio i dr.), taj se podatak ne bi promijenio. Ipak, rana epigrafija nije ekskluzivno italska disciplina, i to zbog toga što već u prvoj polovici 15. stoljeća na istočnoj obali Jadrana djeluje istaknut skupljač i prepisivač antičkih epigrafa – Petar Cipiko, a postoje ozbiljne naznake za pretpostavku da ga u tom poslu uz bok prati Juraj Benja. Njihov rad, kudikamo manje proučen, pa stoga – posve nezasluzeno – i manje poznat, nije zbog toga manje važan. Baš naprotiv: oni se javljaju istodobno s pionirima epigrafskih studija, od kojih – u prvom redu od Cirijaka iz Ancone – spremno prihvaćaju poticaje novih, humanističkih interesa te u svojem zavičaju djeluju kao promicatelji humanističke kulture i mogu se smatrati začetnicima hrvatskoga humanizma.

Osamljeni, skromni prethodnik te dvojice važnih naših protohumanista brački je arhiepiskop i hvarski biskup Dujam Hranković, koji je u spisu *Braciae insulae descriptio* (1405) zabilježio ljetopis i opis svojeg otoka.⁵⁴ Za naše razmatranje djelo je zanimljivo zbog toga što pisac donosi tekst jednog natpisa iz Škripa, koji bi po sadržaju pripadao 7. stoljeću. Nedavno je pronađen kamen s tim natpisom, ali

⁵⁰ Bologni, n. dj. (38), 7; njegov prijepis i komentar natpisa: *ibid.*, 132-134.

⁵¹ Usp. Lučin, n. dj. (1), 81; Marulić, n. dj. (1), 315-316 (to je natpis br. 34. u njegovoj zbirici; sva obročavanja Marulićeva teksta navode se prema navedenom kritičkom izdanju).

⁵² Usp. Bologni, n. dj. (38), 133, i Marulić, n. dj. (1), 316 (*In epigr.* 34,2-3).

⁵³ Usp. o tome Lučin, n. dj. (1), 195. O Marulićevu vrlo slabom poznavanju grčkog jezika usp. Darko Novaković, "S onu stranu *Davidijade*: Marulićeve kraće latinske pjesme", Marko Marulić, *Latinski stihovi* (prir. i prev. Bratislav Lučin i Darko Novaković), Split: Književni krug Split, 2005, 43-80 (50).

⁵⁴ Usp. Dujam Hranković, "Braciae insulae descriptio", *Legende i kronike* (ur. Vedran Gligo i Hrvoje Morović), Split: Čakavski sabor, 1977, 217-220.

dvojbe o njegovoj autentičnosti tim su se pronalaskom još više uvećale.⁵⁵ No za našu svrhu i nije presudna autentičnost, nego pišćeva potreba da povijesni podatak potvrdi navođenjem epigrafskog spomenika (ovdje doduše starokršćanskoga). Nažalost, ne znamo je li Hrankovićevo zanimanje za natpise u to vrijeme bilo iznimkom u njegovu širem zavičaju.

4.2. CIRIJAK IZ ANCONE

O pravom se početku epigrafije na istočnom Jadranu može govoriti s pojavom Cirijaka iz Ancone, koji je nekoliko puta propustovao uzduž dalmatinske obale, te je zasigurno poticajno djelovao na domaće učene ljude. Oni su već i sami iskazivali interes za antičke natpise, pa je posve naravno da je Ankonitanac s njima uspostavio prijateljske veze. Cirijak je već na početku svojeg antikvarskog djelovanja, 1419. i 1423, posjetio Pulu⁵⁶ i prepisao velik broj tamošnjih epigrafa. No kudikamo je važnije putovanje što ga je poduzeo u zimu 1435. i ljeto 1436: tijekom zimske plovidbe iz Ancone prema Peloponezu zaustavio se na Mljetu, odakle se zbog nepovoljnih vjetrova vratio u Zadar, a zatim je posjetio Pelješac, Korčulu, Badiju, Kotor i Ulcinj; vraćajući se iz Grčke u ljeto 1436, zastao je u Risnu, na Hvaru i Visu, u Splitu, Saloni i Trogiru.⁵⁷ Svojevrsnu putnu bilježnicu tog putovanja, s prijepisima natpisa, kratkim opisima lokaliteta, s ponekim pismom i s nekoliko crteža, objavio je Carlo Moroni, tek oko 1660, pod naslovom *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano*.⁵⁸ U knjizi se nalaze 53 epigrafska teksta iz Dalmacije (iz Zadra, Nina, Nadina, Trogira, s Badije, iz Kotora, Hvara, Visa, Splita i Salone).

4.3. JURAJ BENJA

Vrijedni podatci mogu se pronaći o osobnim, prijateljskim vezama Cirijakovim s ranim predstavnicima hrvatskoga humanizma – Jurjem Benjom, Petrom Cipikom i Marinom Rastićem. O prijateljskim vezama s Benjom svjedoči više pisama: Zadraniin je bio među onima kojima je Cirijak 1431. pismeno javio dobru vijest da

⁵⁵ O nalasku kamena, s pregledom mišljenja i s argumentima koji odriču autentičnost, usp. Nenad Cambi, "Bilješke o kasnoj antici na Braču", *Brački zbornik*, 22 (2009), 87-126 (100-103; fotografija natpisa na str. 120).

⁵⁶ Bodnar, n. dj. (20), 19, kao godinu posjeta Puli navodi 1418. ili 1419; Mitchell i Bodnar navode 1419; usp. Scalamonti, n. dj. (28), 14, 41. Oni napominju da je već 1417. Cirijak bio u Zadru (*ibid.*, 38), gdje je susreo admirala mletačke mornarice Petra Loredana (pod čijim će zapovjedništvom poslije vojevati Petar Cipiko). Colin, n. dj. (28), 29, 36-39, misli da Cirijakov posjet Puli pada u 1423, ne isključujući prethodni posjet 1419. (*ibid.*, 37).

⁵⁷ Za opis boravka na istočnom Jadranu, s brojnim citatima i sa zemljovidom, usp. Bodnar, n. dj. (20), 23-27 (zimski polazak), 43-44 (ljetni povratak); usp. i Gianfranco Paci, "Ciriaco d'Ancona e la scoperta dell'antichità in area adriatica", *Ciriaco d'Ancona e il suo tempo*, n. dj. (28), 127-139; Xavier Espluga, "First Steps in the History of Epigraphic Tradition for Split and Salona", *Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan, Kačić*, 41-43 (2009-2011), 395-412.

⁵⁸ Neki primjerci imaju naslovnicu koja nosi godinu 1747; možda je riječ o pretisku izvornog izdanja s dodanim frontispicijem. O zamršenim okolnostima izdanja iz 1660 (?), odnosno 1747, usp. *CIL* III, 93; Bodnar, n. dj. (20), 78-82.

⁵⁹ Usp. Scalamonti, n. dj. (28), 59.

je njegov prijatelj kardinal Condulmer izabran za papu (pod imenom Eugen IV);⁵⁹ Cirijakovo pismo upućeno Jurju Benji u Zadar 1. prosinca 1435, s neimenovanoga (i u dosadašnjoj literaturi neidentificiranoga) otoka u blizini Korčule, koji on naziva *scopulum religiosum*,⁶⁰ sačuvano je u *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano*;⁶¹ prema Kristelleru, u jednom rukopisu iz 15. st. u knjižnici Biskupskog sjemeništa u Padovi nalazi se Benjino pismo upućeno Cirijaku.⁶² Osim toga, glasoviti je epigrafičar u studenom 1435. boravio u Zadru kao Benjin gost, pa su njih dvojica u društvu s drugim učenim građanima obilazili zadarske starine i vodili razgovore o tada aktualnoj humanističkoj polemici: komu od dvojice rimskih vojskovođa pripada veći ugled – Cezaru ili Scipionu Afričkom.⁶³

Sam pak Juraj Benja († oko 1437) poznat je kao prepisivač antičkih i ranokršćanskih pisaca (Cezar, Frontin, Vegecije, Pseudo-Sekst Aurelije Viktor, Izidor Seviljski, Euzebije, Laktancije, sv. Jeronim), zbog čega ga je Giuseppe Praga nazvao "gotovo dalmatinskim Poggiom" ("quasi il Poggio della Dalmazia").⁶⁴ U Benjine korespondente, uz Cirijaka iz Ancone, ubrajaju se Giovanni Tinti, kancelar grada Fabriana i prijatelj Coluccia Salutatija, i *Nicolaus Cancanus* (možda Niccolò Zancani, ili Zantani, knez otoka Brača), a Praga im pridodaje i mletačkog patrijarha

⁶⁰ Zaključujemo da je to otok Badija, koji se naziva i Školj sv. Marije (*Scoleum Sanctae Mariae*); naime, Cirijak spominje da su na njemu redovnici malobračani i crkva posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Korčulanski kanonik Vlaho Ivanović podigao je prije 1368. na Badiji (on otok naziva *Scoleum Sancti Petri*) crkvu Gospe od Milosrđa, a korčulansko-stonski biskup Ivan iz Krka određuje 1392. da se u gradnji samostana pomogne fratrima bosanske vikarije, kojima korčulansko Veliko vijeće 1394. daruje uvalu na otoku, a 1398. i čitav otok; usp. o tome Josip Belamarić, "Franjevačka crkva i samostan na otoku kod Korčule", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23 (1983), 149-191 (149-151).

⁶¹ Usp. *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano* (prir. Carlo Moroni), s. I. [Romae:] s. n., 1660 (?), III; tekst pisma također u *Kyriaci Anconitani Itinerarium, nunc primum ex MS. cod. in lucem erutum ex bibl. illus. clarissimique Baronis Philippi Stosch. Editionem recensuit, animadversionibus ac praefatione illustravit, nonnullisque ejusdem Kyriaci epistolis, partim editis, partim ineditis locupletavit Laurentius Mehus*, Florentiae: ex novo typographio Joannis Pauli Giovanelli ad insigne palmae, 1742, 56-57.

⁶² Usp. Kristeller, n. dj. (43), 8. Ispred pisma nalaze se, prema Kristelleru, "ancient inscriptions".

⁶³ Svoj dolazak u Zadar i boravak kod Benje Cirijak opisuje u pismu Leonardu Bruniju započetom 20. studenog 1435. u Zadru, a dovršenom 20. siječnja iduće godine u Epiru. Tekst pisma objavljen je u Mariarosa Cortesi, "La caesarea laus di Ciriaco d'Ancona", *Gli umanesimi medievali. Atti del II Congresso dell'Internationale Mittellateinerkomitee* (ur. Claudio Leonardi), Firenze: SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 1998, 37-65 (53-65). O zadarskom boravku, o kontekstu spomenute polemike kao i o Cirijakovu udjelu u njoj usp. Cortesi, *ibid.*; Bratislav Lučin, "Kodeks Petra Cipika iz 1436", *Živa antika*, 1-2 (2007), 65-85 (69-70); Hester Schadee, "Caesarea Laus: Ciriaco d'Ancona Praising Caesar to Leonardo Bruni", *Renaissance Studies*, 4 (2008), 435-449; Marko Špikić, "Razmjena spoznaja o antici u poslanicama hrvatskog humanizma 15. stoljeća", *Colloquia Maruliana XVIII*, Split: Književni krug Split, 2009, 63-81 (70-71). O snu koji je Cirijak tom prigodom usnio u Benjinu domu usp. napose Neven Jovanović, "San Jurja Augustina Zagrepčanina u srpnju 1454", *Prostori snova. Oniričko kao poetološki i antropološki problem* (ur. Živa Benčić i Dunja Fališevac), Zagreb: Disput, 2012, 129-149 (139-141).

⁶⁴ O Benjinoj prepisivačkoj djelatnosti usp. Albinia Catherine de la Mare, "The Return of Petronius to Italy", *Medieval Learning and Literature. Essays Presented to Richard William Hunt* (ur. J. J. G. Alexander i M. T. Gibson), Oxford: Clarendon Press, 1976, 220-254 (245); Inge Šegvić-Belamarić i Joško Belamarić, *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu: bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji*, Split: I. Gimnazija [et al.], 1995, 26; Neralić, n. dj. (2), 299-300. Često citirana Pragina usporedba s Poggiom nalazi se u Giuseppe Praga, "Indagini e studi sull'umanesimo in Dalmazia: Il codice Marciano di Giorgio Begna e Pietro Cippico", *Archivio storico per la Dalmazia*, 7 (1932), vol. 13, fasc. 77, 210-218 (213).

i protohumanista Lorenza Giustiniana.⁶⁵ Ne raspolažemo, nažalost, pouzdanim podatcima o Benji kao skupljaču i prepisivaču antičkih natpisa. Mommsen dopušta da bi se u budućnosti moglo pokazati kako je rukopis *Vat. Lat. 6875*, što ga on naziva *Iadestinus antiquus*, Benjino djelo;⁶⁶ no lema uz jedan natpis (*CIL* III 2907) u tom rukopisu bilježi da je pronađen u Zadru 1446, pa se zbirka u cjelini nikako ne može pripisati Benji, a bez pobližega proučavanja (koje nama za ovu prigodu nije bilo moguće) ostaje posve dvojbeno može li od njega potjecati makar i njezin dio. Ipak, da su Zadrana natpisi zanimali, svjedoči Cirijakova bilješka o zadarskom susretu, kao i to što uz pismo s Badije Cirijak šalje Benji prijepis jednog epigrafa koji je ondje pronašao.⁶⁷ Neće, napokon, biti slučajno što je Petar Cipiko na prazne stranice kodeksa što ga je kao poklon dobio od Benje prepisao, među inim tekstovima, i brojeve natpise.

4.4. PETAR CIPIKO

Prvi skupljač i prepisivač antičkih natpisa na istočnoj obali Jadrana o čijoj djelatnosti postoje dokumentirani podatci ostaje ipak Petar Cipiko. Taj se začetnik ugledne humanističke obitelji (među njegovim potomcima ističu se sin Koriolan i unuk Ludovik) rodio u Trogiru oko 1390, a umro 1440. U kodeksima se potpisivao kao *Petrus Cepio*, a u dokumentima se susreću i oblici *Cippicus*, *de Cipcis*. Kao trogirski plemić obavljao je razne komunalne dužnosti u rodnom gradu (egzaminator, sudac), a budući da je trogirskom komuna tada bila dio Mletačke Republike, postao je zapovjednikom trogirskog galije u borbama Mlečana protiv Đenovežana (1431) pod zapovjedništvom Petra Loredana.⁶⁸ No za nas je zanimljivija njegova djelatnost kao

⁶⁵ Korespondencija Tintija i Zancanija s Benjom zabilježena je u *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars tertia, codices Graecos et Latinos Canonicianos complectens* (ur. Henricus O. Coxe), Oxonii: e typographeo academico, 1854, 426. Cirijaka, Zancanija i Giustiniana kao Benjine korespondente spominje Praga, n. dj. (64), 213. O Zancaniju kao bračkom knezu od 1427. do 1430. usp. Dasen Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Zagreb: Graphis, 2003, 158 ("Nicolo Zantani"); Monique O'Connell, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009, 96; Benjamin G. Kohl, Andrea Mozzato i Monique O'Connell, "The Rulers of Venice, 1332-1524", Renaissance Society of America, 2012, <<http://rulersofvenice.org>> (8. prosinca 2013), br. 51810; tu se on navodi kao "Zantani Nicolò, rettore di Brazza"; naslijedio ga je 1430. Giovanni Bollani (*ibid.*, br. 51811).

⁶⁶ Usp. *CIL* III, 272. To implicitno prihvaća i Praga, n. dj. (64), 213, iako upravo on na istoj stranici donosi podatak (koji Mommsenu nije bio poznat) da je Benja umro 1437.

⁶⁷ *Sed ut non me meis totum in expertem curis viderem, hoc ad porticum aedis in angulo claustris atque rotundissimo lapide epigramma optimum insculptum litteris inveni et hoc amicitiae tuae loco rescribendum curavi.* ("Ali, kako ne bih sebe vidio kao sasvim nevjesta u onom do čega mi je stalo, uz trijem građevine, u kutu klaustra, pronašao sam na posve okruglu kamenu ovaj natpis uklesan izvrsnim slovima i pobrinuo sam se da ga tebi za ljubav prepisem.") *Kyriaci Anconitani Itinerarium*, n. dj. (61), 57. Tekst natpisa nalazi se u sljedećem pismu (*ibid.*, 59); također u *Epigrammata reperta per Illyricum*, n. dj. (61), III, br. 30.

⁶⁸ Za podatke o Petrovu životu usp. Mladen Andreis, "Trogirski patricijat u srednjem vijeku", *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti*, 2 (2002), 5-209 (66, 69); isti, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*, Trogir: Muzej grada Trogira, 2006, 233; Ivo Babić, "Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Cipika", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30 (2006), 29-49 (31); Praga, n. dj. (64), 214-215; o oblicima prezimena usp. Babić, *ibid.*, 31-32. Usput napominjemo da se u Sanudovim životopisima duždeva među soprakomitima koji su bili u mornarici pod kapetanom Petrom Loredanom u pohodu protiv Đenovežana spominje "Sier Piero Canticho da Traù"; usp. Marin Sanudo, *Le vite dei dogi: 1474-1494. I. tomo: 1423-1457* (prir. Angiela Caracciolo Aricò i Chiara Frison), Venezia: La Malcontenta, 1999, 109. Po svemu sudeći, riječ je o iskrivljenu zapisu prezimena (umj. "Cipicho" ili sl.).

prepisivača antičkih tekstova i skupljača natpisa. Iskazujući takav, difuzni interes za antiku, on se pokazuje kao tipičan predstavnik ranoga humanizma, ujedno jedan od najranijih europskih humanista i epigrafičara. Pretpostaviti je da je Petar Cipiko za svojih boravaka u Italiji kontaktirao s raznim učenim ljudima sličnih interesa, no za nas je osobito značajno da je prijateljevao s Jurjem Benjom, koji mu je 1435. poklonio svoj prijepis djela Pseudo-Seksta Aurelija Viktora *De viris illustribus urbis Romae*. Nakon nekih nedoumica, pa i zabluda, danas se može ustvrditi da od ruke Petra Cipika sigurno potječu tri kodeksa:

1. Već spomenuti rukopis koji je započeo ispisivati Juraj Benja (danas u Marciani u Veneciji, sign. *Marc. Lat. XIV 124 (4044)*). Primivši ga na dar, Petar je Cipiko u njega nastavio između 1435. i 1440. unositi razne tekstove: pisma Brutova, Ciceronova, Cezarova, Pseudo-Plutarhova; pjesmu Tommasa Seneke iz Camerina; izvatke iz Aula Gelija, Jeronima, Klaudija Ptolemeja, Makrobija, Plinija Starijeg i drugih; *differentias verborum* (tj. "razlike među riječima" – parove latinskih sinonima s kratkim tumačenjem razlika); latinske i grčke natpise. O važnosti kodeksa dovoljno govori činjenica da ga Theodor Mommsen naziva *perquam memorabilem* ("veoma znamenitim").⁶⁹

2. Kodeks u Zbirci sakralne umjetnosti u Župnom uredu u Trogiru, sign. *M 181*. Pisan je 1436, dijelom vjerojatno i 1437, a sadrži djela Lukijana, Plutarha i Platona u latinskom prijevodu, nekoliko tekstova Cicerona i humanističkih pisaca te nekoliko natpisa.⁷⁰

3. Kodeks s Ciceronovim djelima (*Philippicae, Topica*), danas u Bodleiani, sign. *MS. Canon. Class. Lat. 224*. U Petrovim kolofonima na kraju tih djela navedena je godina 1438; no *Philippicae* I-III prepisane su drugom, ranijom humanističkom rukom, za koju Albinia Catherine de la Mare pretpostavlja da bi mogla pripadati Jurju Benji. Ako je to točno, zaključuje ona, Petar je kodeks dobio i završio nakon Benjine smrti.⁷¹

Valja istaknuti da je glasoviti Ankonitanac dva natpisa preuzeo od Petra: to dokazuje bilješka nad njima, koja u tiskanom izdanju putne bilježnice glasi *In Tragurio ex Caecio*, a u rukopisima *In Tragurio ex Petro Caecio*.⁷² Ti su natpisi preuzeti iz rukopisa, a ne izravno s kamena, pa je očito da je Ciriak imao u rukama Petrovu silogu, ili barem njegove radne bilješke s prijepisima.⁷³ Ovdje ne možemo ulaziti u složene pretpostavke o postojanju rane, izgubljene Petrove siloge, koje bi prijepis bio sačuvan u spomenutom marcijskom rukopisu (*Marc. Lat. XIV 124 [4044]*), niti razmatrati sasvim prihvatljivu hipotezu da su Cipiko i Benja razmjenjivali i uspoređivali svoje prijepise.⁷⁴ Činjenica je da *Iadestinus antiquus* i *Codex Tragurinus* (Mommsenov naziv za marcijski kodeks Benja-Cipiko) sadrže velik broj istih natpisa.⁷⁵

⁶⁹ *CIL* III, 271-272.

⁷⁰ O tom kodeksu usp. Lučin, n. dj. (63).

⁷¹ Usp. De la Mare, n. dj. (64), 246.

⁷² Usp. *Epigrammata reperta per Illyricum*, n. dj. (61), III, br. 24 i 25; za rukopisni podatak usp. Bodnar, n. dj. (20), 102.

⁷³ Usp. *CIL* III, 272.

⁷⁴ Usp. *CIL* III, 272; Bodnar, n. dj. (20), 102-103.

⁷⁵ Usp. *CIL* III, 272; Bodnar, n. dj. (20), 103. Ljubić, n. dj. (4), 149, kaže da je takvih natpisa 60.

Codex Tragurinus ima 168 listova, pretežno papirnih, uz nekoliko pergamenskih.⁷⁶ Na početnih 37 listova rukom Jurja Benje prepisano je, kako je već rečeno, djelo *De viris illustribus urbis Romae* Pseudo-Seksta Aurelija Viktora (prvih 77 od ukupno 86 poglavlja). Na kraju prijepisa (f. 37r) čita se znamenita supskripcija:

Georgius Begna excripsit suo optimo et amantissimo amico Petro Cepioni Tragurino. Iaderę MCCCCXXXIII Kl. febr.⁷⁷

Praga je dokazao da se u Zadru početak godine u to doba računao "po stilu inkarnacije" (što je značilo da godina počinje 25. ožujka), te da spomenuti nadnevak stoga označuje 1. veljače 1435.⁷⁸ Petar Cipiko zabilježio je na f. 136v (uz natpis iz Osora, *CIL* III 3144):

1440. Nonas Ianuarias captus ab Antonio Contarenno p̄tore Traguri in itinere petens Venetias excripsi.⁷⁹

Dodamo li tomu da je Petar Cipiko umro 1440. godine,⁸⁰ jasno je da je njegov dio kodeksa nastajao u razdoblju 1435-1440. Ovdje nas neće zanimati izvadci iz brojnih pisaca, kojima je Petar ispunio većinu stranica, nego samo antički natpisi

⁷⁶ Prvi je o kodeksu pisao Giovanni Benedetto Mittarelli, *Bibliotheca codicum manuscriptorum monasterii S. Michaelis Venetiarum*, Venetiis: ex typographia Fentiana, 1779, 120-121; nakon toga Mommsen, *CIL* III, 271-272; Vittorio Cian, "Per Bernardo Bembo: le relazioni letterarie, i codici e gli scritti (lettera 2a al prof. Rodolfo Renier)", *Giornale storico della letteratura italiana*, 31 (1898), 49-81 (71-72). Osim još i danas relevantna Pragina rada (n. dj. [64]), usp. Kristeller, n. dj. (43), 265; Nella Giannetto, *Bernardo Bembo, umanista e politico veneziano*, Firenze: Leo S. Olschki, 1985, 315-316; Vanja Kovačić, "Giorgio Begna e Pietro Cippico, *Codice Marciano I* / Juraj Begna and Petar Cippico, *The Marciana Codex*", *Tesori della Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.* [katalog izložbe], Venezia: Edizioni Multigraf, 2001, 185-186. Najbolji opis rukopisa daje Pietro Zorzanello, *Catalogo dei codici latini della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia non compresi nel catalogo di G. Valentini*. III. Classe XIV, Trezzano s/N (MI): Editrice Etimar, 1985, 155-158. O kodeksu kanim opširnije pisati; kao najavu vidi sažetak mojeg izlaganja "Antika u džepnom formatu: *codex miscellaneus* Jurja Benje i Petra Cipika (*Marc. lat. XIV 124 [4044]*)", *Marulićevi dani 2013: znanstveni, književni i izdavački program*, Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 2013, 14-15; dostupno na <https://sites.google.com/site/marulianum/marulicevi-dani/MD_2013.pdf> (1. prosinca 2013).

⁷⁷ "Juraj Benja prepisao je za svojega najboljeg i najdražega prijatelja Petra Cipika Trogirana. U Zadru, na februarske kalende 1434 [tj. 1. veljače 1435]."

⁷⁸ Usp. Praga, n. dj. (64), 214; također Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb: Školska knjiga, 1985, 194-195.

⁷⁹ "Prepisao sam 1440, na januarske none (tj. 5. siječnja 1440), ukrcan na brod trogirskoga pretora Antonija Contarinija na putu za Veneciju." Čini se da Cipikovu dataciju treba čitati prema *stilus circumcisonis* (po kojem nova godina počinje 1. siječnja), a ne *more Veneto* (po kojem nova godina počinje 1. ožujka). To se može objasniti okolnošću da je posrijedi privatni zapis, a ne javni dokument; usp. Stipišić, n. dj. (78), 195. Za neobičnu uporabu akuzativa umjesto ablativa (*Nonas Ianuarias* umjesto *Nonis Ianuariis*) usp. Cipikovu supskripciju u već spomenutom rukopisu s Ciceronovim djelima u Bodleiani, *MS. Canon. Class. Lat. 224*, f. 76v: *PETRVS Cepio [...] absolvit Tragurii [...] MCCCCXXXVIII Idus Decembrias*. Antonio Contarini bio je trogirski knez od 17. studenoga 1438. do 22. srpnja 1440 (kada je na tu dužnost nastupio Lorenzo Vitturi); usp. B. G. Kohl, A. Mozzato i M. O'Connell, n. dj. (65), br. 15968 i 15969. Za prijevod Cipikova *captus* oslanjam se na Pragino objašnjenje: "Quel *captus*, che significa *accolto, ospitato*, è espressione tipica del gergo marinaresco dalmata: *ciapar in barca*." Praga, n. dj. (64), 216. Za savjete i pomoć u pisanju ove bilješke srdačno zahvaljujem dr. Luki Špoljariću i akademiku Darku Novakoviću.

⁸⁰ Usp. Andreis, n. dj. iz 2002. (68), 66, 69, i n. dj. iz 2006. (68), 233; Babić, n. dj. (68), 44 (njegova bilj. 37).

što ih je unio u kodeks. Oni se nalaze na folijima 124v-128r, 136v, 138v-167v, a ima ih, čini se, oko dvije stotine (od čega su četiri na grčkom).⁸¹ Potječu iz Ancone, Fana, Ravenne, Rima i Riminija te s više lokaliteta istočne jadranske obale: Trogira, Osora, Splita, Solina, Zadra itd.

Petrova siloga svojom jednostavnošću odaje pripadnost početnom razdoblju humanističke epigrafije: natpisi se navode bez osobita reda, popraćeni su samo naznakama lokacije, a i to neredovito. Ipak, Mommsen zapaža dva važna svojstva Petrova epigrafskog rada, koja se ni u znatno kasnijim zbirka ne susreću često:

Ceterum exempla Tragurini Cyriacanis non inferiora et nexus litterarum imitantur et veram versuum formam non raro retinent.⁸²

Iz podataka kojima raspolažemo vrlo je vjerojatno da su se Cirijak i Petar susreli već na početku Ankonitančeva putovanja, u Zadru 1435,⁸³ pa nije isključeno da se Petar počeo zanimati za natpise i prije Cirijakovih poticaja. Praga je pronašao dokument koji potvrđuje da je Petar boravio u Zadru 7. travnja 1436. godine kao svjedok.⁸⁴ Cirijak se, kako pokazuju njegove bilješke, 1. kolovoza te godine nalazio u Trogiru, gdje je prepisao šest natpisa.⁸⁵ Sve to pokazuje kako su postojali brojni osobni susreti, pismeni kontakti i uopće bogata intelektualna razmjena između Petra Cipika, Jurja Benje i Cirijaka iz Ancone. Još uvijek neproučeni *Codex Tragurinus* nedvojbeno sadrži jednu od najvažnijih ranonovovjekovnih zbirki natpisa, a njezina tvorca nije pretjerano uvrstiti među začetnike europskoga humanizma.⁸⁶

4.5. MARIN RASTIĆ

Boravak Cirijaka iz Ancone u Dubrovniku 1443-1444. godine nije imao, barem koliko zasad znamo, znatnijeg utjecaja na razvoj zanimanja za antičke natpise u lokalnoj sredini. Tu je Cirijak ponovno susreo svojeg prijatelja Marina Rastića, kojeg je dočeka u Anconi 1440, kada je Dubrovčanin onamo došao kao član poslanstva radi obnove trgovačkog ugovora dvaju gradova. Cirijak je kao ankonitanski *sevir* sastavio pohvalnicu Ancone i Dubrovnika, kojoj je pridodao sažetak ugovora u formi rimske *sanctio*. Spis nosi naslov: *Anconitana Illiricaque laus et Anconitanorum Raguseorumque foedus ex Kyriaco Picenicolleo Anconitano*, a posvećen je Marinu Rastiću: *Marino de Restis Ragusino, viro clarissimo, Kyriacus Picenicolleus Anconitanus salutem*.⁸⁷ Za nas je zanimljiv prvi, pohvalni dio, jer je u

⁸¹ Ukupan broj natpisa (203) daje Kovačić, n. dj. (76), 185. U Petrovu rukopisu koji se čuva u Zbirci sakralne umjetnosti u Župnom uredu u Trogiru dva su literarna fragmenta predstavljena kao natpisi; usp. Lučin, n. dj. (63), 68; stoga nije isključeno da takvih slučajeva ima i u *Codex Tragurinus*.

⁸² "Inače, Trogiraninovi prijepisi, ne lošiji od Cirijakovih, ne samo da oponašaju spojena slova nego i nerijetko zadržavaju izvorni izgled redaka." *CIL* III, 272.

⁸³ Usp. Bodnar, n. dj. (20), 102-103.

⁸⁴ Usp. Praga, n. dj. (64), 215 (njegova bilj. 2).

⁸⁵ Usp. *Epigrammata reperta per Illyricum*, n. dj. (61), XXIV-XXV (natpisi br. 170-175); usp. i Bodnar, n. dj. (20), 44.

⁸⁶ Vrijedi ovdje podsjetiti na sažetu Praginu formulaciju: "L'epigrafia nasce in Adriatico nel triangolo Ancona-Zara-Trau"; usp. Giuseppe Praga, "Ciriaco de Pizzicolti e Marino de Resti", *Archivio storico per la Dalmazia*, 7 (1932), vol. 13, fasc. 78, 263-280 (266).

⁸⁷ Usp. Praga, n. dj. (86), 270.

njega Cirijak uvrstio, kao svjedočanstvo slavnog i starog podrijetla svojega grada, deset antičkih natpisa (od kojih dva na grčkom); pritom je izričito apostrofirao Rastića, očito računajući na njegovo zanimanje za antičke spomenike:

Vidisti praeterea nostrae huiusce praeclare civitatis ornamenta alia quam plura, sed inter potiora antiqua atque nobilia undique ex cocto latere moenia, maritimum fronte litus, tresque ripales et aereas arces; portas deinde regias, tures innumeras et praecelsas, nec non sacra superis speciosa ornatissimaque delubra; alta quoque magistratum praetoria, civiumque palatia et conspicuas aedes; marmoreos itaque arcus et gestarum rerum trophea; scaenas, columnas, statuarumque fragmenta; bases et epigrammata; quin et harenarum ingentia vetustissimaque mirificae [*conieci*; numidicae *Praga*] architecturae loca, pereminentia urbis amphitheatra, magnum inditium splendoris primaevae tam praeclarae civitatis familiae et verendissimae antiquitatis.⁸⁸

Moguće je da je Rastić imao važnu ulogu u odluci dubrovačkoga Malog vijeća da upravo Cirijaku, za vrijeme njegova zimskog boravka u Dubrovniku 1443-1444, povjeri sastavljanje dvaju javnih natpisa (na Kneževu dvoru i na Velikoj Onofrijevoj česmi), koji oblikom i sadržajem oponašaju antički epigrafski stil.⁸⁹ Iznoseni podatci ukazuju na to da se Rastić vjerojatno zanimao za humanističke discipline i epigrafiju,⁹⁰ ali ne govore ništa o eventualnim njegovim prinosima na tom području.

⁸⁸ "Vidio si osim toga i druge vrlo brojne ukrase ovoga našeg slavnoga grada, a među onima izvrsnijima drevne i plemenite zidove, sa svih strana od pečene opeke, sprijeda morsku obalu i tri priobalne utvrde što strše visoko u nebo; zatim veličanstvena vrata, nebrojene veoma visoke kule kao i krasne i bogato urešene hramove posvećene višnjima; također uznosita sjedišta poglavarâ, palače i znamenite kuće građana; isto tako mramorne lukove i spomenike pobjede i junačkih djela; kazališta, stupove i ulomke kipova; postolja i natpise; povrh toga, goleme i vrlo stare arene divotne arhitekture, gradske amfiteatre, koji se ističu svojom visinom i jasan su dokaz sjaja prvotnoga, tako slavnoga gradskog roda, kao i drevnosti vrijedne svakoga štovanja." Praga, n. dj. (86), 272. Sam ugovor sastavio je i ovjerio ankonitanski notar Barnaba Vitali da Camerino, za kojeg je Praga, n. dj. (86), 267, utvrdio da je onaj isti kojeg Cirijak daje pozdraviti u pismu Benji iz 1435. i kojem Benja oporučno ostavlja svoj nedovršen prijepis Laktancija. Praga (*ibid.*) upozorava na dokument iz 1438. koji pokazuje da je Barnaba djelovao u Zadru kao profesor gramatike.

⁸⁹ Tu pretpostavku iznosi Stanko Kokole, "Cyriacus of Ancona and the Revival of Two Forgotten Ancient Personifications in the Rector's Palace of Dubrovnik", *Renaissance Quarterly*, 49 (1996), 2, 237-243 (243). On je zasniva na podatku (koji iznosi Filip de Diversis) da je Rastić bio jedan od nadglednika za izgradnju dubrovačkog vodovoda; usp. Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika* (prij. i prev. Zdenka Janeković-Römer), Zagreb: Dom i svijet, 2004, 61/153. O samim natpisima usp. (uz Kokoleovu studiju) Colin, n. dj. (28), 335-340; Antun Šoljić, "O ranoj renesansi u Dubrovniku", *Analni Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 40 (2002), 127-146 (138-142). O povijesnim okolnostima u doba Cirijakova posjeta Dubrovniku te o njegovu epigrafskom djelovanju u gradu usp. i Antun Šoljić, "Relazioni tra Dubrovnik e Ancona al tempo di Ciriaco e i viaggi di Ciriaco lungo le coste della Dalmazia", *Ciriaco d'Ancona e il suo tempo*, n. dj. (28), 141-168. O Cirijaku u Dubrovniku, s podrobnim epigrafskim i paleografskim komentarom njegovih natpisa, piše Galović, n. dj. (7), 84-100.

⁹⁰ Kokole, n. dj. (89), 243, dosta odlučno zaključuje: "On these grounds there is good reason for supposing that Marin Rastić had clearly defined humanist and epigraphical interests himself." O Rastiću kao uglednu pripadniku dubrovačke vlastele usp. Francesco Maria Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, Tomo II, Ragusa: Antonio Martecchini, 1803, 116; Filip de Diversis, *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta* (ur. Zdenka Janeković-Römer, transkr. Zrinka Pešorda *et al.*, prev. Zrinka Blažević *et al.*), Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti, 2001, 71.

4.6. MARIN MARINČIĆ

Za našu temu bilo bi korisno nešto više znati o zbirci natpisa što ju je sastavio svećenik iz Labina Marin Marinčić. Njegova se siloga, s potpisom *presbyter Marinus Marincics Albonensis canonicus m(anu) p(ropria)*, čuva u Modeni, među rukopisima Ludovica Antonija Muratorija. Prvi je na nju upozorio Mommsen, koji zapaža da je taj rukopis iz 15. st. sadržajem sličan zbirci dalmatinskih natpisa Marina Sanuda, tj. da uz natpise što ih sadrži tzv. *Antiquus Lucii* (*Vat. Lat. 7019*) donosi i nekoliko epigrafa iz Osora i Cresa.⁹¹ Nažalost, sam Marinčić ostaje nam nepoznat, a kodeks se malo spominje i posve je neproučen.⁹² Neki Marin Marinčić zabilježen je u Šibeniku 1436. kao tumač za hrvatski jezik,⁹³ ali zasad nije moguće sa sigurnošću ustvrditi da je riječ o istoj osobi.

4.7. JEROLIM TROGIRANIN

Dosad je u domaćoj literaturi posve nepoznat ostao podatak da se antičkom epigrafijom na prijelazu iz 15. u 16. st. bavio i Jerolim Trogirarin. Nedvojbenu potvrdu o njegovu epigrafskom radu daje Girolamo Bologni u svojem djelu *Antiquarii libri duo* iz 1507:

Epigrammatis infrascripti copiam mihi fecit Hieronymus Tragurinus V. C. utroque iure consultissimus, Latinae elegantiae atque antiquitatis assertor solertissimus et praeclara eruditione conspicuus, cuius exquisitae in me benivolentiae et accuratae diligentiae acceptum refero si quid in antiquaria ista facultate profeci.⁹⁴

[Slijedi oznaka lokacije: *Haud procul Camerino* te prijepis natpisa *CIL XI 691**.]

Iz ove opsežne i pomno razrađene pohvale doznajemo: Jerolim Trogirarin doktor je obaju prava, upućen je latinist, ljubitelj antike i učen čovjek, posjeduje prijepise antičkih natpisa, razumije se u njihovo odčitavanje (možda i tumačenje), pa je u tu vještinu uputio i samog Bolognija. O Trogirarinovu identitetu nemamo pouzdanih podataka, no ima razloga za pretpostavku kako se iza tog imena krije trogirski arhiprezbiter Jerolim Makarelić (oko 1423 – prije 1510).⁹⁵ Kao trogirskog arhiprezbitera i kanonika spominje ga Daniele Farlati, koji iznosi da je 1496. postao vikarom splitskog nadbiskupa Bartolomea Averoldija nakon smrti duvanjskoga nadbiskupa Vida *de Ruschis*.⁹⁶ Pjesničku vrsnoću Jerolima Trogirarina, pravnog

⁹¹ Usp. *CIL* III, 273 (XII). Za *Antiquus Lucii* usp. *ibid.* (V); Lučin, n. dj. (1), 48-49.

⁹² Na temelju Mommsena spominju ga još Ljubić, n. dj. (4), 149; Petrić, n. dj. (5), 145; Neralić, n. dj. (2), 305.

⁹³ Usp. Ivan Pederin, "Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440", *Archivio storico italiano*, 149 (1991), 811-886 (820).

⁹⁴ "Dolje navedeni natpis priskrbio mi je Jerolim Trogirarin, vrlo glasovit čovjek, izvrstan znalac obaju prava, neumoran zagovaratelj latinske elegancije i starine, ugledan poradi svoje sjajne obrazovanosti; njegovoj iznimnoj dobrohotnosti i pomnoj brižljivosti prema meni mogu zahvaliti ako sam što napredovao u toj starinarskoj vještini", Bologni, n. dj. (38), 152.

⁹⁵ Za ove godine usp. Andreis, n. dj. iz 2006 (68), 233.

⁹⁶ Usp. Farlati, n. dj. (40), 408; Daniele Farlati, *Hvarski biskupi. S dodacima i ispravcima Jacopa Coletija* (preveo Kažimir Lučin, uvod i bilješke Jadranka Neralić), Split: Književni krug Split, 2004, 117; Ivan Kukuljević Sakcinski, "Marko Marulić i njegova doba", *Pjesme Marka Marulića* (skupio Ivan Kukuljević Sakcinski), Zagreb: JAZU, 1869, XLII.

stručnjaka, hvali Juraj Šižgorić u epigramu *Ad Hieronymum Traguriensem iurisconsultum* (4 elegijska distiha, objavljena u Šižgorićevoj knjizi 1477),⁹⁷ dok Gilberto Grineo u rukopisnom epigramu (3 elegijska distiha) – vjerojatno napisanu oko 1496-1498, kada je Grineo u Trogiru djelovao kao *magister humanitatis* – hvali Jerolima Makarelića (*Hieronymus Macarellus*) kao vrsna pjesnika.⁹⁸ Među uglednim Trogiranima Makarelića spominje i Jerolim Kavanjin.⁹⁹

U literaturi Makarelić je poznat po jednom jedinom sačuvanom djelu, pohvalnom epigramu Marku Maruliću: *Carmen Hieronymi Macarelli archipresbyteri Traguriensis* (šest elegijskih distiha). Pjesma je tiskana na početku prvog izdanja Marulićeve *Institucije* (1506 = 1507) i višekratno je pretiskivana s tom Marulićevom knjigom sve do kraja 16. st.¹⁰⁰ U jednom rukopisu u biskupskom sjemeništu u Padovi sačuvana je pjesnička poslanica Girolama Bolognija upućena Jerolimu Trogiraninu (*Ad Hieronymum Tragurinum, uenerabilem uirum*, osam elegijskih distiha), iz koje se o njegovu identitetu i o životu ne doznaje ništa pobliže, osim da je dvadeset godina prije nastanka pjesme Bologni bio njegov učenik u Rimu:¹⁰¹

Ecquid adhuc memor es, chare Tragurine, Bononi,
Discipulus Roma qui tibi in urbe fuit?
Bis duo per uarios exegi lustra labores,
Te sine dum patria solus in urbe moror.

(1-4)¹⁰²

Uzmemo li da se odnose na jednu osobu, svi ti podatci daju u zbroju nejasan obris trogirskog uglednika, svećenika, humanista, pravnika, pjesnika i epigrafičara, povezana s humanistima na ovoj i onoj strani Jadrana (Bologni, Grineo, Šižgorić, Marulić).¹⁰³ Nažalost, o Makarelićevoj epigrafičarskoj djelatnosti (prihvatimo li njegovu identifikaciju s Jerolimom Trogiraninom) ne doznajemo ništa više od onog što nam priopćuje Bologni: s obzirom na Trevižaninovu za ono vrijeme visoku

⁹⁷ Usp. Juraj Šižgorić Šibenčanin, *Elegije i pjesme* (prev. Nikola Šop, prir. Veljko Gortan), Zagreb: JAZU, 1966, 88 (= II, 11); usp. prejev Darka Novakovića u: Juraj Šižgorić, *Izbor iz djela* (prir. D. Novaković), Vinkovci: Riječ, 2000, 35.

⁹⁸ Usp. Laura Casarsa, "Callimaco Esperiente e Gilberto (e Marco Antonio) Grineo: un caso di plagio", *Metodi e ricerche*, n. s., 1 (1980), 3, 43-84 (69) (br. 278); Bacio Ziliotto, "Gli umanisti Gilberto e M. A. Grineo in Dalmazia, Istria e Friuli", *Archeografo triestino*, s. 4, vol. 16/17 (1949/50), 153-207 (168); Ziliotto donosi tekst epigrama, naslovljena jednostavno *Xenium*.

⁹⁹ "Vrhužakna od Trogira / Macarolić Jeru svietna"; usp. Jerolim Kavanjin, *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara (Bogastvo i uboštvo)* (prir. Josip Aranza), Zagreb: JAZU, 1913, 100 (= 6,126,1-2).

¹⁰⁰ Usp. Branko Jozić i Bratislav Lučin, *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: tiskana djela (1477-1997)*, Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 1998, br. 8, 9, 15, 38, 39, 44, 65, 68, 79, 80, 83.

¹⁰¹ Trevižaninov rimski boravak pada u godine 1473-1475 – usp. Ceserani, n. dj. (38) – pa je zacijelo i Trogiranin tada ondje boravio. Bolognija je pjesma, dakle, napisana negdje 1493-1495.

¹⁰² "Sjećaš li se još, dragi Trogiranine, Bolognija, / koji ti je bio učenicom u gradu Rimu? Četiri sam lustra proživio u raznim tegobama, / dok bez tebe sam boravim u rodnomu gradu", *Hieronymi Bononii Taruisini Promiscuorum liber quintus*, Seminario Vescovile di Padova, rkp. 19, str. 175; usp. i Kristeller, n. dj. (43), 11.

¹⁰³ Ovog Jerolima Makarelića ne treba pomiješati s drugim Jerolimom Makarelićem (*Hieronymus Mazzarellus*, oko 1532 – oko 1588), koji je bio opat i ninski biskup 1581-1588; o njemu usp. Andreis, n. dj. iz 2006. (68), 233; Nikica Kolumbić, "Rukopisni trogirski zbornik latinskih pjesama nastalih od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća", *Mogućnosti*, 27 (1980), 10-12, 1089-1106 (1096 [br. 131], 1104-1105).

epigrafičarsku i općenito starinarsku kompetenciju, tu pohvalu valja uzeti, bez obzira na možda i konvencionalne komplimente, kao znak da je Trogirani bio znalac na tom području. Ipak, nije moguće ništa zaključiti ni o opsegu njegove eventualne natpisne siloge, ni o njezinu sadržaju i značaju.

4.8. DMINE PAPALIĆ

S Makarelićem došli smo do vremena i prostora u kojem je djelovao Marko Marulić. Koliko znamo, u splitskom humanističkom krugu samo su se on i Dmine Papalić zanimali za antičke natpise. O Dmininu životu sačuvano je razmjerno malo podataka. Iz arhivskih dokumenata doznajemo da je obavljao razne komunalne dužnosti ("conductore delle saline di Spalato", gradski sudac, poklisar komune itd.), da je bio zapovjednik splitske galije, s kojom ga nalazimo na Cipru 1490-1491, dok je "provedador de la armada" bio Cosimo (Cosma) Pasqualigo.¹⁰⁴ Važno je zapaziti da se s tom arhivskom viješću podudara ono što Marulić piše u svojoj rječitoj pohvali prijatelju (*In epigr.* 125,1-2), u kojoj napose ističe njegovu vojničku vrlinu:

Post hęc in classe Veneta triremis p̄fectus Ottomanico bello ita te gessisti ut iam emeritis stipendiis domum reuersus domesticis laudem attuleris, amicis lętitiam, patrię decorem. (125,1)¹⁰⁵

Marulićeve i Papalićeve obiteljske loze bile su višestruko povezane; vjerojatno je Dmine bio približno Markov vršnjak, što zaključujemo iz podatka da se oženio 1475¹⁰⁶ (ako je rođen 1450, imao je tada 25 godina) te iz više svjedočanstava o njihovu prijateljstvu. Naime, spominjući tragičnu smrt mladog Jurja i supruge mu Perine (Dminine sestrične), Marulić podsjeća Papalića da se taj događaj zbio "u našoj mladosti" (*in adolescentia nostra*, *In epigr.* 113,4; s obzirom na kontekst, malo je vjerojatno da je *nostra* ovdje *pluralis modestiae*). Francesco Lo Parco uvjerljivo pretpostavlja da se sukob s Turcima, u kojem je Juraj poginuo, dogodio 1464. ili 1465. godine.¹⁰⁷ Osim toga, u jednom dokumentu iz 1474. godine njih dvojica pojavljuju se zajedno kao svjedoci.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Za podatke o Dmini Papaliću usp. Duško Kečkemet, "Poljički Papalići i njihov doprinos gradu Splitu", *Poljički zbornik*, 3 (1978), 169-192; Mario-Nepo Kuzmanić, *Splitski plemići: prezime i etnos*, Split: Književni krug, 1998, 68-74; Emil Hilje, "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29 (2005), 43-56; Bratislav Lučin, *Iter Marulianum: od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića = Iter Marulianum: da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić*, Roma: Viella, 2008: 62-65, 133-134. Za točan podatak o pomorskom zapovjedništvu (koji spominje, ali neprecizno, Cvito Fisković, "Prilog životopisu Marka Marula Pečenića", *Baština starih hrvatskih pisaca*, Split: Čakavski sabor, 1978, 66 [preisak teksta iz 1950]) zahvaljujem dr. Nevenu Jovanoviću, koji ga je pronašao u arhivskoj ostavštini G. Prage (Biblioteca Marciana, Venecija, rkp. *Marc. It. VI 523: Spogli dall' Archivio di Spalato*, vol. XXXIX, 28 i 30).

¹⁰⁵ "Potom si se u mletačkoj mornarici kao zapovjednik troveslarke za Otomanskog rata ponio tako da si, vrativši se po odsluženju vojne dužnosti svojem domu, ukućanima donio slavu, prijateljima veselje, a domovini ugled."

¹⁰⁶ Usp. Hilje, n. dj. (104), 46.

¹⁰⁷ Usp. Francesco Lo Parco, "Tideo Acciarini, umanista marchigiano del secolo XV", *Archivio storico per la Dalmazia*, 4 (1929), vol. 7, fasc. 37, 17-42 (24).

¹⁰⁸ Usp. Hilje, n. dj. (104), 54 (njegova bilj. 66).

No za nas je kudikamo važnije to što je njihovo prijateljstvo postalo fermentom za nekoliko Marulićevih književnih djela. Iz te suradnje i iz još nekoliko dragocjenih naznaka razabiremo lik Dmine Papalića kao lokalnoga starinara, ljubitelja povijesti, skupljača povijesnih i epigrafskih spomenika, za nas doduše humanista bez sačuvana opusa, ali nesumnjivo istaknuta člana splitskoga učenog kruga.¹⁰⁹ Upravo Dmine Papalić pronašao je u Makarskom primorju prijepis *Hrvatske kronike*, koju je Marulić preveo na latinski pod naslovom *Regum Delmatię atque Croatiaę gesta*, a svoj prijevod posvetio nalazniku hrvatskoga predložka.¹¹⁰ Prema vlastitim riječima, Marulić je *In epigr.* napisao da bi udovoljio zamolbi Dmine Papalića, kojemu vlastito znanje očito nije dostajalo da bi valjano razumio antičke epigrafe:

Quum tu antiquitatis mirum in modum studiosus, Dominice charissime, multa me de litteris inscriptionibusque in marmore olim insculptis rogares et a me, quę tunc occurrebant, audires, nondum contentus petisti insuper ut eadem illa in papyro plenius descripta tibi traderem. Quanquam ea res quidem quum ingenii tum doctrinę meę uiribus impar uidebatur, ut pote coniecturis magis quam certa ueri cognitione enodanda, suscepi tamen me, quod postulabas, facturum, nequid esset in quo aggrediendo efficiendoque industriam meam tibi arcta mecum propinquitate coniuncto optimeque de me merito denegarem. (I,1)¹¹¹

U još jednoj apostrofi prijatelja, onoj na početku salonitanskog odsječka natpisa, ne čitamo samo dodatni dokaz o prijateljstvu, lijepu autobiografsku sličicu i topički prikaz humanističkog odnosa prema starinama, nego nalazimo i jasnu potvrdu da su antički ostatci i natpisi uvelike zanimali i Papalića i Marulića:

¹⁰⁹ O postojanju Papalićeva opusa zaključuje se iz komentara Ivana Lučića uz njegovo izdanje Marulićeva djela *Regum Delmatię atque Croatiaę gesta: Versionem hanc Marulum fecisse dignoscitur ut viro sibi amicissimo satisfaceret: extant enim multae epistolae et epigrammata invicem scripta mutuuum amorem indicantia* ("Razabire se da je Marulić načinio ovaj prijevod kako bi udovoljio svojem vrlo dragom prijatelju: postoje naime mnoge poslanice i epigrama što su ih oni pisali jedan drugomu, koji ukazuju na uzajamnu ljubav"); *Ioannis Lucii Notae ad commentariolum Marci Maruli*, u: *Ioannis Lucii De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami: apud Ioannem Blaeu, 1666, 444. Podsjećamo ovdje i na pretpostavku nalaznika glasgowskog rukopisa Darka Novakovića kako je taj kodeks (koji sadrži *In epigr.* i Marulićeve latinske pjesme) vjerojatno nastao u krugu obitelji Papalić, i to kao izraz poštovanja prema Maruliću i ujedno "kao svojevrsan interni vodič uz Papalićevu epigrafsku zbirku"; usp. Novaković, n. dj. (31), 29. Smijemo li pomišljati da je scriba glasgowskog kodeksa bio upravo Dmine? U prilog pretpostavci da je kodeks pisao Splitsanin snažno govori izgled onih dijelova teksta u kojima se spominju Dioklecijan, Split i crkva sv. Duje: ta su imena podcrtana, izvučena na marginu i obilno ornamentirana.

¹¹⁰ Usp. Marulićevu posvetu Papaliću u: Marko Marulić, *Latinska manja djela II* (prir. i prev. Vedran Gligo, Veljko Gortan, Neven Jovanović, Darko Novaković i Vlado Rezar), Split: Književni krug Split, 2011, 172-173. O djelu usp. N. Jovanović, "Marulićev prijevod *Hrvatske kronike* i ovo izdanje", *ibid.*, 125-168.

¹¹¹ "Budući da se ti, predragi Dominiče, neobično živo zanimaš za starinu, te si me mnogo zapitkivao o slovima i natpisima što su nekoć uklesani u kamen, a od mene si čuo ono što mi je tada padalo na um, zamolio si me povrh toga, jer još nisi bio zadovoljan, da to isto potpunije zapišem na papiru i tebi predam. Iako se činilo da predmet doista nadilazi i moje sposobnosti i moju učenost, jer je takav da ga valja većma razjašnjavati nagađanjem negoli pouzdanim poznavanjem istine, ipak sam prihvatio da učinim što si tražio, kako tebi, s kojim sam povezan bliskim srodstvom i kojemu mnogo dugujem, ne bih uskratilo svoju zdušnost u poduzimanju i izvršavanju bilo koje zadaće." Slično ističe i u zaglavku djela: *Hęc habui, Dominice iocundissime, quę de ueteribus collecta monumentis tuo rogatu tibi exponerem.* (V,1) ("To je, premili Dominiče, ono što sam ti, prikupivši podatke o drevnim spomenicima, imao na tvoju molbu izložiti.")

HACTENVS externa tibi interpretatus sum, Dominice Papalis charissime, nunc maiorum nostrorum aperiemus monumenta, quę sepe tecum per Salonarum rudera parietinasque uagatus passim iacentia spectauit et interdum, patrii soli nostri quanta quondam gloria fuit mecum animo reuoluens, Vergilianum illud ingemiscendo repetebam: *Fuimus Troes, fuit Illium et ingens gloria Teucrorum*, nunc nulla. (IV,1)¹¹²

Nemamo nikakvih podataka o tome da bi Dmine Papalić sastavio kakvu epigrafsku silogu, ali iz *In epigr.* doznajemo da se zdušno bavio prikupljanjem antičkih natpisa; za njima je tragao *in situ*, među salonitanskim ruševinama, i davao ih vlastitim trudom i troškom prenijeti u svoju palaču u Splitu. Zacijelo nije slučajno što Marulić o tome govori upravo u komentaru uz natpis 130, koji je prema prvotnoj zamisli trebao biti posljednji u njegovu djelu:

Hęc apud te in saxo ingenti incisus litteris habentur, quę nos de fundamentis Salonarum littoralis muri erruta ad tuas edis transferri, sicut pleraque alia, nuperrime uidimus. Nec sumptui enim nec labori parcis dum ueterum monumenta undequaque tibi comparas. (130,1)¹¹³

Navedeni ulomak potvrđuje da je Papalić posjedovao zbirku kamenih natpisa, što doznajemo i iz jedne zabilješke u epigrafskom rukopisu koji se čuva u Ambrozijanskoj knjižnici u Milanu (*Codex Ambrosianus C. 61 inf.*, ff. 70-86v). U njemu se naime na vrhu f. 78 čita: *Apud magnificum Domitium [sic] Papalem*, nakon čega na listu *recto* i *verso* slijedi niz salonitanskih natpisa koji su nam poznati i iz Marulićeve siloge.¹¹⁴ Ta Papalićeva kamena zbirka – *museum Papalinum*, kako je naziva Mommsen – privlačila je pozornost i kasnije: dio je natpisa prepisan u drugi ambrozijanski kodeks (*D. 199*), načinjeni su prijepisi za Alda Manuzija mlađeg (1547-1597) i neke druge kolekcionare, no tada je već počeo rasap zbirke, pa se zna da je više natpisa sredinom 16. st. odneseno u Veneciju, Padovu, Veronu i Treviso.¹¹⁵ Još osamdesetih godina 19. st. četiri su natpisa (*CIL III 1935 = In epigr. 134*; *CIL III 1979 = In epigr. 124*; *CIL III 1961 = In epigr. 121*; *CIL III 2551 = In epigr. 132*) bila uzidana u Papalićevoj palači; godine 1889. i 1891. tadašnji su ih vlasnici, Anđeo i Petar Katalinić, poklonili splitskom muzeju.¹¹⁶ Do danas je bilo poznato da je od čitava "Papalićeva muzeja" sačuvano devet spomenika, većinom dosta oštećenih: po jedan u Veroni (*CIL III 131* = In epigr. 113*), Padovi (*CIL III 1933 = In epigr. 127*) i Trevisu (*CIL III 2475 = In epigr. 119*)¹¹⁷ te šest u Splitu. Pet

¹¹² "Dosad sam ti, predragi Dominiče Papaliću, tumačio tuđe spomenike, a sada ćemo objasniti one naših predaka: njih sam, lutajući često s tobom po kamenim ruševinama i razvalinama Salone, gledao kako posvuda leže te sam, razmišljajući kadšto o tome kolika je nekoć bila slava našeg očinskoga tla, s uzdahom ponavljao one Vergilijeve riječi: 'Mi smo bili Trojanci, i bio je Ilij, i silna teukarska slava' – a sad nikakva."

¹¹³ "Ovo se [tj. ovaj natpis] nalazi kod tebe, na golemu kamenu s urezanim slovima; vidjeli smo posve nedavno kako su ga iskopali iz temelja obalnoga zida Salone i prenijeli ga, kao i mnoge druge, u tvoju kuću. Ti, naime, ne štetiš ni troška ni truda pribavljajući odasvud spomenike starih."

¹¹⁴ Više o Ambrozijanskom kodeksu, o njegovoj relativnoj dataciji i o važnosti te siloge za Marulićevu usp. Lučin, n. dj. (1), 71-87.

¹¹⁵ Usp. *CIL III*, 274 (br. XVIII).

¹¹⁶ Usp. Frane Bulić, "Osservazione", *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 14 (1891), 164, i ovitak iza sveščića 11: "Darovi c. k. Muzeju g. 1891". Na ovom podatku srdačno zahvaljujem g. Arsenu Duplančiću, knjižničaru Arheološkog muzeja u Splitu.

¹¹⁷ Usp. u *CIL*-u napomene uz odnosne natpise.

je splitskih izloženo u predvorju Arheološkog muzeja (*CIL* III 2096 = *In epigr.* 114; *CIL* III 1961 = *In epigr.* 121; *CIL* III 1979 = *In epigr.* 124; *CIL* III 2551 = *In epigr.* 132; *CIL* III 1935 = *In epigr.* 134), a ulomak šestoga (*CIL* III 265 = *In epigr.* 120) pronađen je godine 2001. prilikom sanacije podnice kora splitske katedrale.¹¹⁸

Radeći na ovoj studiji utvrdili smo da je još jedan natpis iz Papalićeva muzeja sačuvan do danas: *CIL* III 1981 = *In epigr.* 135. Uzidan je ispod stubišta u malom dvorištu palače, dobrim dijelom je nečitak zbog oštećenja, nečistoće i tragova žbuke, pa je stoga valjda i ostao nezapažen.¹¹⁹ Do nas je dakle – koliko se zasad znade – došlo deset natpisa iz Papalićeve kolekcije.

4.9. MARKO MARULIĆ

Marulićev epigrafsko-starinarski spis *In epigrammata priscorum commentarius* nedvojbeno je najvažnije djelo hrvatske humanističke epigrafije. Ipak, njegova vrijednost sve donedavno nije bila uočena – dijelom zacijelo i zbog toga što nije bila utvrđena njegova datacija i što sve do danas djelo nije u cijelosti objavljeno tiskom.¹²⁰ U starijoj literaturi pozornost se gotovo isključivo posvećivala onom odjeljku *In epigr.* u kojem su okupljeni natpisi iz Salone.¹²¹ Sustavnija proučavanja, uz rijetke iznimke, novijega su datuma. Ključni recepcijski događaj zbio se 1995, kada je Darko Novaković pronašao Marulićev autograf i najraniji poznati prijepis *Tumača*. Nakon toga uslijedilo je nekoliko radova te spomenuta monografska studija i kritičko izdanje.¹²²

Pozornom analizom sadržaja Darko Novaković datirao je nastanak *Tumača* u razdoblje oko 1503-1510. godine.¹²³ Djelo je sačuvano u autografu te u tri cjelovita i pet djelomičnih prijepisa.¹²⁴ Okosnicu mu čini 141 antički natpis (svi

¹¹⁸ Pet je natpisa iz palače premješteno u muzej 1885; usp. Bulić, n. dj. (4), 97. O šestom usp. Goran Nikšić, "Kor splitske katedrale", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 40 (2004), 263-305; Dino Demicheli, "Perditum et repertum: sarkofag đakona Flavija Julija (ad *CIL* III 2654)", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 102 (2009), 129-142.

¹¹⁹ Da se na tom mjestu u palači nalazi neki natpis koji bi možda mogao biti dio Papalićeve zbirke, upozorio me u ljeto 2010. dr. Ivo Babić; dragocjenu mi je pomoć u odčitavanju teško čitljiva teksta pružio akademik Nenad Cambi. Obojici srdačno zahvaljujem. O nalazu više na drugom mjestu.

¹²⁰ Za kritičko izdanje u rukopisu i u digitalnoj inačici usp. Lučin, n. dj. (1).

¹²¹ Rijetka je iznimka Milivoj Šrepel, "O Maruliću", *Rad JAZU* 146 (1901), 154-220. Starija literatura prikazana je u Lučin, n. dj. (1), 51-59. Za kraći pregled usp. Gorana Stepanić, "Prvi iza Petrarke: recepcijski i percepcijski putovi Marulićeve zbirke *In epigrammata priscorum commentarius*", *Colloquia Maruliana* XVI, Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 2007, 239-253 (242-244).

¹²² Usp. Lučin, n. dj. (1). Temeljna literatura od Novakovićeve otkrića nadalje: Novaković, n. dj. (31); Bratislav Lučin, "CIL X, 190*: prijedlog za Marulića", *Colloquia Maruliana* VII, Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 1998, 47-58; Stepanić, n. dj. (121); *Marulićev opis Splita* (priredio i preveo Bratislav Lučin), Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 2005.

¹²³ Usp. Novaković, n. dj. (31), 11.

¹²⁴ Autograf: *Bibliotheca Bodleiana*, Oxford (Ms. Add. A. 25, olim 28398 [591]); cjeloviti prijepisi: University Library, Glasgow (*Hunter* 334, U. 8. 2); Biblioteca Marciana, Venezia (*Marc. Lat.* XIV 112 [4283]); Biblioteca civica Bertoliana, Vicenza (ms. 842). Ovaj treći prijepis (kronološki vjerojatno drugi) znanstvenoj je javnosti postao poznat tek od kraja lipnja 2011, kada se pojavio na mrežnim stranicama projekta *Nuova Biblioteca Manoscritta*, i zasad je posve neproučen (disertaciju sam obranio 27. svibnja 2011, pa ga nisam mogao uvrstiti u svoj pregled rukopisa). Srdačno zahvaljujem akademiku Darku Novakoviću, koji me je krajem rujna 2011. upozorio na postojanje tog prijepisa. Kataloški zapis dostupan je na <<http://www.nuovabibliotecamanoscritta.it/Generale/ricerca/MostraRisultati.html?codBiblioteca=0&area1=Marulić&area2=&area3=&area4=&tipoRicerca=S&language=en>> (1. prosinca 2013).

na latinskom) iz Rima, Napulja, Milana, Akvileje, Trsta, Pule, Zadra, Salone te drugih gradova s Apeninskoga poluotoka i s istočne obale Jadrana. Svaki je natpis popraćen raznovrsnim komentarima – epigrafskima, filološkima, starinarskima i moralističkim – koji opsegom variraju od jednog ili dva retka do nekoliko stranica autografa. Svoje djelo Marulić je pomno organizirao, a natpise je dosljedno rasporedio po topografskom kriteriju. Na početku je posveta Dmini Papaliću (I), nakon koje slijedi prva skupina natpisa, onih iz Rima (II. *Rome*); slijede zatim "vanjski" natpisi (III. *Externa*), tj. oni koji nisu ni rimski ni salonitanski. Prije treće, salonitanske skupine (IV. *Salonis*) pisac je umetnuo svojevrsan predgovor u kojem daje povijesne natuknice o antičkom gradu te iznosi pohvalni opis Dioklecijanove palače;¹²⁵ slijede natpisi iz Salone, popraćeni, kao i svi prethodni, Marulićevim komentarima. Nakon salonitanskih natpisa dolazi *Zaglavak* (V. *Peroratio*), kojim se djelo prema izvornoj koncepciji završavalo (na kraju peroracije stoji: *FINIS*). No naknadno je pisac pridodao još jednu skupinu (VI. *Salonis postea repertum*). Dakle, prema prvotnoj zamisli djelo je trebalo sadržavati 130 natpisa: od tih na rimske otpada 36, "vanjskih" je 76, a salonitanskih 18 (točno upola manje nego rimskih). Taj "okrugli broj" narušen je dodatkom, koji sadrži 11 salonitanskih natpisa. Promotren kao cjelina, *In epigr.* sadrži pretežito kompilacijske dijelove (natpisi i komentari), koji su uokvireni auktorski konzistentnim tekstovima (predgovor-posveta, predgovor salonitanskoj skupini, peroracija); ove druge, slijedeći Goranu Stepanić,¹²⁶ nazivamo paratekstovima.

U prikupljanju epigrafa Marulić se koristio i izravnim odčitavanjem s kamena i prepisivanjem iz tuđih rukopisnih siloga. Salonitanske je natpise, po svemu sudeći, prepisao s kamenih izvornika u Papalićevu lapidariju. Glavni izvor za ostale natpise bio mu je već spomenuti *Codex Ambrosianus C. 61 inf.*, ff. 70-86v).¹²⁷ Iz te siloge, kojoj sastavljač ostaje nepoznat, splitski je humanist za svoje skupine *Rome* i *Externa* preuzeo barem 88 natpisnih tekstova. Ipak, i dalje ne znamo izvor za najmanje 17 natpisa iz tih dviju skupina: zaključiti je, dakle, da je osim Ambrozijanskoga kodeksa imao pri ruci još neke prijepise.¹²⁸

Pojedini epigraf obrađuje se po ustaljenu obrascu: daje se oznaka lokacije i prijepis natpisa, a zatim slijedi komentar. I u komentarima pisac teži ostvariti više-manje postojan raspored: najprije donosi cjelovito čitanje natpisnoga teksta (razrješujući pokrate), a zatim objašnjava teža mjesta, slabije poznate riječi, gramatičke osobitosti, antičke realije; nerijetko pridodaje i moralističke napomene. Ipak, u komentarskim dijelovima teksta zamjetna je neujednačenost, kako u pogledu njihove duljine, tako i s obzirom na redoslijed i sadržaj tumačenja. Komentari uz salonitanske natpise (bez *Salonis postea repertum*) od ostalih se izdvajaju time što sadrže gotovo isključivo starinarske sadržaje, bez moralističkih; k tomu, učena

¹²⁵ Tekst i prijevod toga predgovora objavljen je u *Marulićev opis Splita*, n. dj. (122). Za analize usp. Neven Jovanović, "Marulić i *laudationes urbium*", *Colloquia Maruliana* XX, Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 2011, 141-165; Bratislav Lučin, "Marulićeva recepcija netekstualne antike (salonitanski paratekst *Tumača uz natpise starih*)", *Perivoj od slave. Zbornik Dunje Fališevac* (ur. Tomislav Bogdan, Ivana Brković, Davor Dukić i Lahorka Plejić Poje), Zagreb: FF Press, 2012, 187-208.

¹²⁶ Usp. Stepanić, n. dj. (121), str. 242, 244, 246.

¹²⁷ Usp. ovdje 4.8. *Dmine Papalić*.

¹²⁸ O zamršenu pitanju predložaka usp. Lučin, n. dj. (1), 71-87.

objašnjenja tu se višekratno kombiniraju s piščevim osobnim reminiscencijama i opaskama temeljenima na autopsiji starina; napokon, u tom se odsječku nalazi i većina ekskurza, kojima je pretežit sadržaj pohvala Dmine Papalića, naslovljenika djela.¹²⁹

Što se tiče izvora iz kojih je crpio građu za svoje komentare, Marulić poimence navodi čak 35 auktora, mahom antičkih; to je utvrdio već nalaznik autografa.¹³⁰ Pokazalo se, međutim, da iz djelâ tih imenom navedenih pisaca potječe razmjerno malen broj podataka. Za većinu svojih komentara (razrješenje pokrata, objašnjenje značenja nekih riječi, etimologija, informacije o mitologiji, državnim i religijskim starinama, itd.) Marulić je svoje izvore prešutio, pa ih je trebalo utvrditi pozornim studiranjem njegova teksta, ali i komentarske prakse njegovih suvremenika. Pokazalo se da su mu omiljena pomagala bili humanistički rječnici i kompendiji (od kojih je većinu imao u vlastitoj knjižnici): *Cornu copiae* Niccolò Perottija, rasprava *De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus* Pomponija Leta, *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* Giovannija Tortellija, *De priscorum proprietate verborum* Giuniana Maia te još nekoliko sličnih petnaestostoljetnih priručnika. Važno je napomenuti da takva, prešutna uporaba suvremenih izvora nipošto nije Marulićev *specificum*, nego, naprotiv, bogato potvrđena praksa humanističkih komentatora.¹³¹

Kao epigrafičar Marulić ne teži sastaviti silogu sa što većim brojem natpisa, nego više vodi računa o izboru građe i njezinu razvrstavanju. U svoju zbirku unio je isključivo poganske natpise (sa samo jednom iznimkom), u čemu je dosljedniji od većine svojih suvremenika. Natpise izrijekom bira po kriteriju stilske kakvoće, a kriterij razvrstavanja mu je topografski; time se pokazao sljedbenikom novih epigrafskih načela, koja se prvi put nalaze kod Gioconda i Alciata (tj. na prijelazu iz 15. u 16. st.). Poput većine tadašnjih sastavljača takvih zbirki, ni Marulić ne pazi na granice natpisnih redaka, ne razlikuje *falsa* od *genuina*, pokrate razrješuje s promjenljivim uspjehom itd.

Zbog svojih unutarnjih svojstava *In epigr.* ima iznimnu važnost za cjelovitu ocjenu Marulića kao humanističkoga pisca. No djelo dobiva još veće značenje ako se vrijeme njegova nastanka usporedi s pojavom prvih komentiranih zbirki natpisa na Apeninskom poluotoku: na izmišljenim natpisima temeljeno djelo Annija iz Viterba nastalo je 1492-1493, tj. deset do najviše osamnaest godina prije Marulićeva, ono Benedetta Giovija iz 1497. prethodi mu za kojih desetak godina, dok su komentirane siloge Girolama Bolognija (najkasnije 1507) i Andree Alciata (1508) nastale otprilike u isto vrijeme kad i Marulićeva epigrafska rasprava.¹³² Nedvojbeno je stoga da *In epigr.* pripada među nekoliko najranijih djela toga žanra uopće. Po tome Marulićev spis zaslužuje istaknuto mjesto u povijesti ne samo hrvatske nego i europske epigrafije.

¹²⁹ O Marulićevim komentarima usp. Lučin, n. dj. (1), 165-222.

¹³⁰ Usp. Novaković, n. dj. (31), 10.

¹³¹ O izvorima Marulićevih starinarskih tumačenja i o humanističkom prešućivanju izvora usp. Lučin, n. dj. (1), 88-152; isti, "Implicitni izvori u Marulićevu *Tumaču uz natpise starih*: Niccolò Perotti, Pomponio Leto i drugi", *Colloquia Maruliana XXI*, Split: Književni krug Split – *Marulianum*, 2012, 143-187.

¹³² Usp. ovdje 3. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Humanističko zanimanje za prikupljanje antičkih epigrafa, koje se na samom početku 15. st. razvilo na Apeninskom poluotoku (Cirijak iz Ancone, Giovanni Marcanova, Felice Feliciano, fra Giovanni Giocondo i dr.), imalo je rane predstavnike i na istočnoj obali Jadrana. Uz dosad poznate, Petra Cipika i Marina Marinčića (možda i Jurja Benju i Marina Rastića), te Dminu Papalića kao kolekcionara kamenih spomenika, među njih treba ubrojiti i Marulićeva suvremenika Jerolima Trogirana (Makarelića?). Dok za Benju i Rastića zasad možemo tek naslućivati da su možda i sami sustavno prepisivali natpise i okupljali ih u siloge, Cipikova i Marinčićeva zbirka sačuvane su u rukopisu, ali dosad gotovo da i nisu proučavane. Na prijelazu iz 15. u 16. st. pojavljuje se novi epigrafski žanr – komentirana zbirka antičkih natpisa. Prvi tvorci siloga u kojima su natpisi popraćeni starinarskim tumačenjima bili su Benedetto Giovio, Andrea Alciato i Girolamo Bologni. U takav inovativni žanrovski okoliš gotovo se istodobno uključuje Marko Marulić svojim *Tumačem uz natpise starih*, pa se u tom smislu splitski pisac može smatrati jednim od pionira humanističke epigrafije.

Nakon Marulićeva djela, koje nedvojbeno znači vrhunac epigrafskih studija u hrvatskom humanizmu, čini se da među našim humanistima dolazi do nagloga i gotovo potpunog nestanka zanimanja za prikupljanje i proučavanje antičkih natpisa. Iznimke su dva auktora koji djeluju sredinom 16. st.: Šibenčanin Antun Vrančić (1504-1573) i Dubrovčanin Marko Silvije (*Marcus Sylvius*, dubrovački notar 1542-1548). Vrančić je desetak rimskih natpisa uvrstio u vlastito djelo *Iter Buda Hadrianopolim* (1553), a rimsku epigrafiju i povijest zadužio je time što je pronašao glasoviti *Monumentum Ancyranum*, najdulji rimski natpis, koji sadrži popis djela cara Augusta; osim toga, svoje zanimanje za epigrafske spomenike spominje višekratno u pismima. Ipak, kako je čitav život proveo izvan rodnooga Šibenika, njegova epigrafska aktivnost odvijala se daleko od istočne obale Jadrana, pa već i zbog toga nije mogla biti obuhvaćena ovim pregledom. Dubrovčanin Marko Silvije objavio je 1547. u Rimu knjižicu *In inscriptionem P. Cor. Dolabellae nuper in Illyrica Epidaurro effossam M. Sylvii scribae Racusini commentariolus*. O samom auktoru ne zna se gotovo ništa, a njegovo djelo do danas je gotovo posve neproučeno; privuklo je pozornost arheologa, povjesničara i epigrafičara koji se bave antikom, ali dosad nije razmatrano iz gledišta humanističke epigrafije.¹³³

Nije lako odgovoriti na pitanje koji je uzrok tako naglom opadanju zanimanja za natpise u hrvatskom humanizmu 16. st. Objašnjenje bismo možda mogli naći u svojevrsnu sužavanju fokusa, do kojega općenito dolazi u kasnijem razdoblju humanizma u europskim književnostima: nakon protohumanističke faze, koju karakterizira difuzna recepcija antičke kulture, sredinom 15. st. pojavljuju se autorska djela, razvija se kritički, filološki odnos prema građi, profilira se žanrovska

¹³³ O Vrančićevim i Silvijevim arheološkim i epigrafskim interesima vidi ukratko u Petrić, n. dj. (5), 157. Vrančićev *Iter Buda Hadrianopolim* prvi put je objavljen u: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, Venezia: Alvise Milocco, 1774, v–xlvii (umetak između sv. 1 i 2), a ponovno je tiskan u Verancsics Antal, *Összes Munkái*, sv. 1 (ur. Szalay László), Pest: Eggenberger, 1857, 288–334. Hrvatski prijevod Darka Novakovića (*Putovanje iz Budima u Drinopolje*) objavljen je u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji* (prir. Josip Bratulić, s talij. prev. Mate Maras), Zagreb: Globus, 1984, 115-145.

svijest, pa će hrvatski humanisti uskoro razviti pun raspon književnoga stvaranja na kultiviranoj latinštini u svih pet područja *studia humanitatis* (gramatika, retorika, povijest, pjesništvo, moralna filozofija). Što su u tom procesu antikvarski studiji u nas posve zamrli (dok su drugdje u Europi postali jednom od specijalizacija), moglo bi se pripisati nepovoljnim povijesnim okolnostima. Zbog nezadrživa prodora Turaka krajem 15. st. jadranske su se komune našle u neposrednoj ratnoj opasnosti, a gubitak teritorija doveo je i do gospodarskog osiromašenja. Egzistencijalna ugroženost zbog osmanlijskoga nadiranja – osobito nakon poraza hrvatske i ugarske vojske u bitkama na Krbavskom (1493) i Mohačkom polju (1526) – uzrokovala je neke tematske specifičnosti hrvatskog humanizma: učestalu političku (poglavito protutursku) zauzetost i naglašenu kršćansku sastavnicu.¹³⁴ U takvu okruženju antikvarske su interese u drugi plan mogle potisnuti pragmatične potrebe kako svakodnevice tako i književnosti.

No bez obzira na moguće odgovore o razlozima opadanja, humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana ostaje jednom od važnih i još uvijek nedostatno proučenih sastavnica hrvatskoga humanizma. Temeljita analiza sačuvanih siloga, a zatim i istraživanje međusobnih dodira ranih hrvatskih epigrafičara, kao i povezanost njihovih siloga s onima njihovih talijanskih kolega – čitavo to, mommsenovski rečeno, "vrlo široko i krajnje zamršeno pitanje" – posao je koji je tek pred nama.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Rukopisi

- Einsiedeln: Stiftsbibliothek, *Codex 326(1076)*
 Glasgow: University Library, *Hunter 334, U. 8. 2*
 Milano: Biblioteca Ambrosiana, *Codex Ambrosianus C. 61 inf.*
 Oxford: *Bibliotheca Bodleiana, Ms. Add. A. 25, olim 28398 (591)*
Bibliotheca Bodleiana, MS. Canon. Class. Lat. 224
 Padova: Biblioteca del Seminario vescovile, *ms. 19.*
 Trogir: Zbirka sakralne umjetnosti u Župnom uredu, *M 181*
 Vatikan: Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. Lat. 6875*
 Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. Lat. 7019*
 Venecija: Biblioteca Marciana, *Marc. Lat. XIV 124 (4044)*
 Biblioteca Marciana, *Marc. Lat. XIV 112 (4283)*
 Biblioteca Marciana, *Marc. It. VI 523*
 Vicenza: Biblioteca civica Bertoliana, *ms. 842.*

¹³⁴ O ovim temama usp. Novaković, n. dj. (2), 61-62, 64-66, 68.

Neobjavljeni izvori

Albertini, Francesco. Oko 1515. *Epytaphiorum opusculum*

Annio iz Viterba (Giovanni Nanni). 1492-1493. *De marmoreis Volturrhenis tabulis*

Bologni, Girolamo. 1501-1513. *Promiscuorum libri*

Brunelleschi, Battista di Pietro. 1514. *Epitaphia moderna Urbis reperta per me dominum Baptistam Petri de Brunelleschis de Florentia*

Giovio, Benedetto. 1497. *Veterum monumentorum quae tum Comi tum eius in agro reperta sunt collectanea*

Objavljeni izvori

Alciato, Andrea, 1754. *Andreae Alciati Prooemion*. U: *Francisci Antonii Zachariae Societatis Jesu Excursus litterarii per Italiam, ab anno MDCCXLII. ad annum MDCCLII*. Vol. I. Venetiis: ex Remondiniano typographio: 74-76.

Alciato, Andrea, 1973. *Andreae Alciati Mediolanensis I. C. Antiquae inscriptiones veteraq. monumenta patriae*. Ristampa anastatica. Priredio G. Barni. [Milano:] Cisalpino-Goliardica.

Bologni, Girolamo. 1995. *Hieronymi Bononii Tarvisini Antiquarii libri duo*. Priredio Fabio d'Alessi. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti.

Ciriaco d'Ancona. 1660 (?), 1747. *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano*. Priredio Carlo Moroni. s. l. [Romae:] s. n.

Ciriaco d'Ancona. 1742. *Kyriaci Anconitani Itinerarium, nunc primum ex MS. cod. in lucem erutum ex bibl. illus. clarissimique Baronis Philippi Stosch. Editionem recensuit, animadversionibus ac praefatione illustravit, nonnullisque ejusdem Kyriaci epistolis, partim editis, partim ineditis locupletavit Laurentius Mehus*, Florentiae: ex novo typographio Joannis Pauli Giovanelli ad insigne palmae.

Ciriaco d'Ancona. 2003. *Cyriac of Ancona. Later Travels*. Priredili i preveli Edward W. Bodnar i Clive Foss. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Corpus inscriptionum Latinarum. Vol. III: *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. Edidit Theodorus Mommsen. 1873. Berolini: apud G. Reimerum.

De Diversis, Filip. 2001. *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*. Uredila Zdenka Janeković-Römer, transkribirali Zrinka Pešorda et al., preveli Zrinka Blažević et al. Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti.

De Diversis, Filip. 2004. *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Priredila i prevela Zdenka Janeković-Römer. Zagreb: Dom i svijet.

Giovio, Benedetto. 1749. [Praefatio]. U: *Ad clarissimum eruditissimumque virum Hannibalem de Abbatibus Oliverium pisaurensem Francisci Antonii Zachariae S. I. De Benedicti Jovii Comensis collectaneis inscriptionum epistola*. U: *Raccolta d'opuscoli scientifici e filologici* 40. Venezia: Simone Occhi: 417-454 (420-425).

Grammatici Latini, IV: Probi Donati Servii qui feruntur de arte grammatica libri. Ex recensione H. Keilii, notarum laterculi ex recensione Theodori Mommseni. 1864. Lipsiae: Teubner.

H r a n k o v i ć, Dujam. 1977. *Braciae insulae descriptio.* U: *Legende i kronike.* Uredili Vedran Gligo i Hrvoje Morović. Split: Čakavski sabor: 217-220.

K a v a n j i n, Jerolim. 1913. *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara (Bogastvo i uboštvu).* Priredio Josip Aranza. Zagreb: JAZU.

L u c i ć, Ivan. 1666. *Ioannis Lucii Notae ad commentariolum Marci Maruli.* U: *Ioannis Lucii De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex.* Amstelaedami: apud Ioannem Blaeu, 444-450.

L u č i ć, Ivan. 1673. *Ioannis Lucii Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere De regno Dalmatiae et Croatiae. Variiae lectiones Chronici Vngarici manuscripti cum editis.* Venetiis: typis Stephani Curtij.

M a r u l i ć, Marko. 2011b. *Marci Maruli In epigrammata priscorum commentarius.* U: Lučin, Bratislav. 2011. *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: "In epigrammata priscorum commentarius" Marka Marulića.* Zagreb: [Doktorska disertacija]: 284-407. URL: http://bib.irb.hr/datoteka/527859.Lucin_-_Jedan_model_humanisticke_recepcije_doktorat.pdf; URL: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafile/croala/> (1. prosinca 2013).

M a r u l i ć, Marko. 2005a. *Marulićev opis Splita.* Priredio i preveo Bratislav Lučin. Split: Književni krug Split – *Marulianum*.

M a r u l i ć, Marko. 2005b. *Latinski stihovi.* Priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković. Split: Književni krug Split.

M a r u l i ć, Marko. 2011a. *Latinska manja djela II.* Priredili i preveli Vedran Gligo, Veljko Gortan, Neven Jovanović, Darko Novaković i Vlado Rezar. Split: Književni krug Split.

M a z z o c c h i, Jacopo. 1521. *Iacobi Mazocchii Epigrammata antiquae Urbis.* Romae: in aedibus Iacobi Mazochii, 1521.

S a n u d o, Marin. 1999. *Le vite dei dogi: 1474-1494. I. tomo: 1423-1457.* Priredile Angiela Caracciolo Aricò i Chiara Frison. Venezia: La Malcontenta.

S c a l a m o n t i, Francesco. 1996. *Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani.* Priredili i preveli Charles Mitchell i Edward W. Bodnar. *Transactions of the American Philosophical Society* v. 86, pt. 4, Philadelphia, PA.: American Philosophical Society.

S p r e t i, Desiderio. 1489. *Desiderii Spreti Ravennatis De amplitudine, de vastatione et de instauratione urbis Ravennae.* Venetiis: per Matheum Capcasam Parmensem, 1489.

Š i ž g o r i ć Š i b e n č a n i n, Juraj. 1966. *Elegije i pjesme.* Preveo Nikola Šop, priredio Veljko Gortan. Zagreb: JAZU.

Š i ž g o r i ć, Juraj. 2000. *Izbor iz djela.* Priredio Darko Novaković. Vinkovci: Riječ.

Toma Arhiđakon. 2003. *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Priredila i prevela Olga Perić, povijesni komentar: Mirjana Matijević-Sokol, studija: Radoslav Katičić. Split: Književni krug Split.

Vrančić, Antun. 1774. *Antonii Verantii Iter Buda Hadrianopolim*. U: Fortis, Alberto. 1774. *Viaggio in Dalmazia*. Venezia: Alvise Milocco: v–xlvii. [Umetak između sv. 1. i 2.]

Vrančić, Antun. 1857. *Antonii Verantii Iter Buda Hadrianopolim*. U: Verancsics Antal, 1857. *Összes Munkái*. Svezak 1. Uredio. Szalay László. Pest: Eggenberger: 288–334.

Vrančić, Antun. 1984. *Putovanje iz Budima u Drinopolje*. S latinskog preveo Darko Novaković. U: Fortis, Alberto. 1984. *Put po Dalmaciji*. Priredio Josip Bratulić, s talijanskog preveo Mate Maras. Zagreb: Globus: 115-145.

LITERATURA

Abbonanza, Roberto. 1960. "Alciato, Andrea". *Dizionario biografico degli Italiani* 2. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Abbot, Frank Frost. 1908. "Some Spurious Inscriptions and Their Authors". *Classical Philology* 3, 1: 22-30.

Accame, Maria. 2008. *Pomponio Leto: vita e insegnamento*. Tivoli (Roma): Tored.

Andreis, Mladen. 2002. "Trogirski patricijat u srednjem vijeku". *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti* 2: 5-209.

Andreis, Mladen. 2006. *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*. Trogir: Muzej grada Trogira.

Appendini, Francesco Maria. 1803. *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*. Tomo II. Ragusa: Antonio Martecchini.

Babić, Ivo. 2006. "Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Cipika". *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30: 29-49.

Belamarić, Josip. 1983. "Franjevačka crkva i samostan na otoku kod Korčule". *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23: 149-191.

Bianchi, Dante. 1913. "L'opera letteraria e storica di Andrea Alciato". *Archivio storico lombardo* s. 4, 20: 1-130.

Bodnar, Edward William. 1960. *Cyriacus of Ancona and Athens*. Bruxelles – Berchem: Latomus.

Bulić, Don Frano. 1925. "Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij". *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*. Zagreb: Matica hrvatska: 93-246.

Bulić, Frane. 1891. "Osservazione". *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 14: 164; ovtak iza sveščića 11.

Calabi Limentani, Ida. 1970. "Sul non saper leggere le epigrafi classiche nei secoli XII e XIII; sulla scoperta graduale delle abbreviazioni epigrafiche. A proposito di un libro recente". *ACME: Annali della Facoltà di filosofia e lettere dell' Università statale di Milano* 23, 3, 253-282.

Calabi Limentani, Ida. 1999. "L'approccio dell'Alciato all'epigrafia milanese". *Periodico della società storica comense* 61: 27-52.

Calabi Limentani, Ida. 1991. *Epigrafia latina*. Milano: Cisalpino.

Cambi, Nenad. 2009. "Bilješke o kasnoj antici na Braču". *Brački zbornik* 22: 87-126.

Campana, Augusto. 1960. "Accursio, Mariangelo". *Dizionario biografico degli Italiani* 1. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Casarsa, Laura. 1980. "Callimaco Esperiente e Gilberto (e Marco Antonio) Grineo: un caso di plagio". *Metodi e ricerche*, n. s., 1, 3: 43-84.

Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars tertia, codices Graecos et Latinos Canonicianos complectens. Uredio Henricus O. Coxe. 1854. Oxonii: e typographeo academico.

Ceserani, Remo. 1969. "Bologna, Girolamo". *Dizionario biografico degli Italiani* 11. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Cian, Vittorio. 1898. "Per Bernardo Bembo: le relazioni letterarie, i codici e gli scritti (lettera 2a al prof. Rodolfo Renier)". *Giornale storico della letteratura italiana* 31: 49-81.

Ciapponi, Luca A. 1961. "Appunti per una biografia di Giovanni Giocondo da Verona". *Italia medievale e umanistica* 4: 131-158.

Ciriaco d'Ancona e il suo tempo: viaggi, commerci e avventure fra sponde adriatiche, Egeo e Terra Santa. Atti del Convegno internazionale svoltosi nel Marzo 2000. Uredio Giuseppe A. Possedoni. 2002. Ancona: Edizioni Canonici.

Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona, 6-9 febbraio 1992. Uredili Gianfranco Paci i Sergio Sconocchia. 1998. Reggio Emilia: Diabasis.

Colin, Jean. 1981. *Cyriaque d'Ancône: Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Paris: Maloin éditeur.

Cortesi, Mariarosa. 1998. "La caesarea laus di Ciriaco d'Ancona". *Gli umaneshimi medievali. Atti del II Congresso dell'Internationales Mittelateinerkomitee*. Uredio Claudio Leonardi. Firenze: SISMEL, Edizioni del Galluzzo: 37-65.

D'Alessi, Fabio. 1995. "Nota al testo". *Hieronymi Bononii Tarvisini Antiquarii libri duo*. Uredio Fabio d'Alessi. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti: XI-LXVII.

De Camilli Soffredi, Adriana. 1974. "Codici epigrafici di Andrea Alciato". *Epigraphica* 36: 239-248.

De la Blanchère, René-Marie. 1887. *Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du "Corpus"*, rédigée sur les notes de Léon Renier par M. R. de la Blanchère. Paris: E. Leroux.

De la Mare, Albinia Catherine. 1976. "The Return of Petronius to Italy". *Medieval Learning and Literature. Essays Presented to Richard William Hunt*. Uredili J. J. G. Alexander i M. T. Gibson. Oxford: Clarendon Press: 220-254.

Degli Agostini, Giovanni. 1752. *Notizie storico-critiche intorno la vita, e le opere degli scrittori veneziani*. Vol. I. Venezia: presso Simone Occhi.

Demicheli, Dino. 2009. "Perditum et repertum: sarkofag đakona Flavija Julija (ad CIL III 2654)". *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102: 129-142.

Espluga, Xavier. 2009-2011. "First Steps in the History of Epigraphic Tradition for Split and Salona". *Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan. Kačić* 41-43: 395-412.

Farlati, Daniele. 1765. *Illyrici sacri tomus tertius. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: apud Sebastianum Coleti.

Farlati, Daniele. 2004. *Hvarski biskupi. S dodacima i ispravcima Jacopa Coletija*. Preveo Kažimir Lučin, uvod i bilješke Jadranka Neralić. Split: Književni krug Split.

Fisković, Cvito. 1978. "Prilog životopisu Marka Marula Pečenića". *Baština starih hrvatskih pisaca*. Split: Čakavski sabor. [Pretisak teksta iz 1950.]

Foà, Simona. 2001. "Giovio, Benedetto". *Dizionario biografico degli Italiani* 56. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Galović, Tomislav. 2014. "The Epigraphic Heritage of the Renaissance Period in Dubrovnik (15th Century)". *Classical Heritage from the Epigraphic to the Digital: Academia Ragusina 2009 & 2011*. Uredili Teo Radić i Irena Bratičević. Zagreb: Ex libris: 67-101.

Giannetto, Nella. 1985. *Bernardo Bembo, umanista e politico veneziano*, Firenze: Leo S. Olschki.

Gionta, Daniela. 2007. "Marcanova (da/de Mercatonovo), Giovanni". *Dizionario biografico degli Italiani* 69. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Hilje, Emil. 2005. "Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća". *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29: 43-56.

Jovanović, Neven. 2011. "Marulić i *laudationes urbium*". *Colloquia Maruliana* XX. Split: Književni krug Split – *Marulianum*: 141-165.

Jovanović, Neven. 2011. "Marulićev prijevod *Hrvatske kronike* i ovo izdanje". Marulić, Marko. 2011. *Latinska manja djela* II. Priredili i preveli Vedran Gligo, Veljko Gortan, Neven Jovanović, Darko Novaković i Vlado Rezar. Split: Književni krug Split: 125-168.

- Jovanović, Neven. 2012. "San Jurja Augustina Zagrepčanina u srpnju 1454". *Prostori snova. Oniričko kao poetološki i antropološki problem*. Uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac. Zagreb: Disput: 129-149.
- Jozić, Branko, i Bratislav Lučin. 1998. *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: tiskana djela (1477-1997)*. Split: Književni krug Split – Marulianum.
- Kajanto, Iiro. 1985. "Poggio Bracciolini and Classical Epigraphy". *Arctos* 19: 19-40.
- Kečkemet, Duško. 1978. "Poljički Papalići i njihov doprinos gradu Splitu". *Poljički zbornik* 3: 169-192.
- Kečkemet, Duško. 1980. "Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhiđakona Tome". *Gunjačin zbornik: u povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*. Uredio Ivan Herceg. Zagreb: [s. n.]: 173-180.
- Keppie, Lawrence. 1991. *Understanding Roman Inscriptions*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- King, Margaret L. 1986. *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kohl, Benjamin G., Andrea Mozzato i Monique O'Connell. 2012. "The Rulers of Venice, 1332-1524". Renaissance Society of America. URL: <http://rulersofvenice.org> (8. prosinca 2013).
- Kokole, Stanko. 1996. "Cyriacus of Ancona and the Revival of Two Forgotten Ancient Personifications in the Rector's Palace of Dubrovnik". *Renaissance Quarterly* 49, 2: 237-243.
- Kolumbić, Nikica. 1980. "Rukopisni trogirski zbornik latinskih pjesama nastalih od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća". *Mogućnosti* 27, 10-12: 1089-1106.
- Koortbojian, Michael. 1993. "Fra Giovanni Giocondo and his Epigraphic Methods. Notes on Biblioteca Marciana, MS Lat. XIV, 171". *Kölner Jarhbuch* 26: 49-55.
- Kovačić, Vanja. 2001. "Giorgio Begna e Pietro Cippico, *Codice Marciano* / Juraj Begna and Petar Cippico, *The Marciana Codex*". *Tesori della Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.* [katalog izložbe]. Venezia: Edizioni Multigraf: 185-186.
- Kristeller, Paul Oskar. ³1998. *Iter Italicum: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries. II: Italy, Orvieto to Volterra, Vatican City*. London: The Warburg Institute; Leiden: E. J. Brill.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1969. "Marko Marulić i njegova doba". *Pjesme Marka Marulića*. Skupio Ivan Kukuljević Sakcinski. Zagreb: JAZU.
- Kurelac, Miroslav. 1994. *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kuzmanić, Mario-Nepo. 1998. *Splitski plemići: prezime i etnos*. Split: Književni krug.

L' "Antiquario" Felice Feliciano, veronese: tra epigrafia antica, letteratura e arti del libro. *Atti del convegno di studi, Verona, 3-4 giugno 1993*. Uredili Agostino Contò i Leonardo Quaquarelli. 1995. Padova: Editrice Antenore.

Lo Parco, Francesco. 1929. "Tideo Acciarini, umanista marchigiano del secolo XV". *Archivio storico per la Dalmazia* 4, vol. 7, fasc. 37: 17-42.

Lučin, Bratislav. 1998. "CIL X, 190*: prijedlog za Marulića". *Colloquia Maruliana* VII. Split: Književni krug Split – *Marulianum*: 47-58.

Lučin, Bratislav. 2007. "Kodeks Petra Cipika iz 1436". *Živa antika* 1-2: 65-85.

Lučin, Bratislav. 2008. *Iter Marulianum: od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića = Iter Marulianum: da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić*. Roma: Viella.

Lučin, Bratislav. 2011. *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: "In epigrammata priscorum commentarius" Marka Marulića*. [Doktorska disertacija.] URL: http://bib.irb.hr/datoteka/527859.Lucin_-_Jedan_model_humanisticke_recepcije_doktorat.pdf (1. prosinca 2013).

Lučin, Bratislav. 2012a. "Implicitni izvori u Marulićevu *Tumaču uz natpise starih*: Niccolò Perotti, Pomponio Leto i drugi". *Colloquia Maruliana* XXI. Split: Književni krug Split – *Marulianum*: 143-187.

Lučin, Bratislav. 2012b. "Marulićeva recepcija netekstualne antike (salonitanski paratekst *Tumača uz natpise starih*)". *Perivoj od slave. Zbornik Dunje Fališevac*. Uredili Tomislav Bogdan, Ivana Brković, Davor Dukić i Lahorka Plejić Poje. FF Press: 187-208.

Lučin, Bratislav. 2013. "Antika u džepnom formatu: *codex miscellaneus* Jurja Benje i Petra Cipika (*Marc. lat. XIV 124 [4044]*)". *Marulićevi dani 2013: znanstveni, književni i izdavački program*. Split: Književni krug Split – *Marulianum*: 14-15. URL: https://sites.google.com/site/marulianum/marulicevi-dani/MD_2013.pdf (1. prosinca 2013).

Lučin, Bratislav. 2014. "*Litterae olim in marmore insculptae*: Humanist Epigraphy on the Eastern Coast of the Adriatic until the Age of Marko Marulić". *Classical Heritage from the Epigraphic to the Digital: Academia Ragusina 2009 & 2011*. Uredili Teo Radić i Irena Bratičević. Zagreb: Ex libris: 23-65.

Ljubić, Šime. 1885. "O napredku arheološkičke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji". *U proslavu pedesetgodišnjice prieporoda hrvatske knjige (Rad JAZU 80)*. Zagreb: JAZU: 148-164.

Matijašić, Robert. 2002. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet.

Mittarelli, Giovanni Benedetto. 1779. *Bibliotheca codicum manuscriptorum monasterii S. Michaelis Venetiarum*. Venetiis: ex typographia Fentiana.

Neralić, Jadranka. 2012. "Povijesni izvori za antičku epigrafiju u Dalmaciji". *Građa za povijest Dalmacije* 24: 295-368.

Nikšić, Goran. 2004. "Kor splitske katedrale". *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40: 263-305.

Novaković, Darko. 1994. "Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma". Mirko Tomasović / Darko Novaković. "Judita" Marka Marulića / *Latinsko pjesništvo hrvatskoga humanizma*. Zagreb: Školska knjiga: 53-117.

Novaković, Darko. 1997. "Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: MS. ADD. A. 25 u oxfordskoj Bodleiani i Hunter 334 u Sveučilišnoj knjižnici u Glasgouu". *Colloquia Maruliana* VI. Split: Književni krug Split: 5-31.

Novaković, Darko. 2005. "S onu stranu Davidijade: Marulićeve kraće latinske pjesme". Marulić, Marko. 2005. *Latinski stihovi*. Priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković. Split: Književni krug Split: 43-80.

O'Connell, Monique. 2009. *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Pacci, Gianfranco. 2002. "Ciriaco d'Ancona e la scoperta dell'antichità in area adriatica". *Ciriaco d'Ancona e il suo tempo: viaggi, commerci e avventure fra sponde adriatiche, Egeo e Terra Santa. Atti del Convegno internazionale svoltosi nel Marzo 2000*. Uredio Giuseppe A. Possedoni. Ancona: Edizioni Canonici: 127-139.

Pagliara, Pier Nicola. 2001. "Giovanni Giocondo da Verona (Fra Giocondo)". *Dizionario biografico degli Italiani* 56. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Pederin, Ivan. 1991. "Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440". *Archivio storico italiano* 149: 811-886.

Pelc, Milan. 2000. "Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis)". *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24: 135-154.

Petrić, Nikša. 1998. "Iz hrvatske renesansne arheologije". *Starohrvatska prosvjeta* 3. s., 25, 139-166.

Pignatti, Francesco 1996. "Feliciano, Felice (Antiquarius)", *Dizionario biografico degli Italiani* 46. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Praga, Giuseppe. 1932. "Ciriaco de Pizzicollis e Marino de Resti". *Archivio storico per la Dalmazia* 7, vol. 13, fasc. 78: 263-280.

Praga, Giuseppe. 1932. "Indagini e studi sull'umanesimo in Dalmazia: Il codice Marciano di Giorgio Begna e Pietro Cippico". *Archivio storico per la Dalmazia* 7, vol. 13, fasc. 77: 210-218.

Rački, Franjo. 1874. "Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih". *Rad JAZU* 26 (1874): 153-188.

Sandys, John Edwin. 1919. *Latin Epigraphy: An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. Cambridge: at the University Press.

Schadee, Hester. 2008. "Caesarea Laus: Ciriaco d'Ancona Praising Caesar to Leonardo Bruni". *Renaissance Studies* 4: 435-449.

Silvagni, Angelo. 1924. "Se la silloge epigrafica signoriliana possa attribuirsi a Cola di Rienzo". *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 1: 175-183.

Solin, Henricus. 1993. "De renatarum litterarum syllogis epigraphicis". *De studiis classicis inde a Petrarca usque ad Melanchthonem in multis partibus Europae florentibus. Acta septimi conventus omnium gentium ac nationum linguae litterisque Latinis fovendis Erfurti a die I usque ad diem V mensis Augusti a. MCMLXXXIX habiti*. Uredili G. Dummer i N. Sallmann. Romae: Academia Latinitati fovendae: 127-139.

Stenhouse, William. 2005. *Reading Inscriptions and Writing Ancient History: Historical Scholarship in the Late Renaissance*. Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 86. London: Institute of Classical Studies.

Stepanić, Gorana. 2007. "Prvi iza Petrarke: recepcijski i percepcijski putovi Marulićeve zbirke *In epigrammata priscorum commentarius*". *Colloquia Maruliana* XVI. Split: Književni krug Split – Marulianum: 239-253.

Stipišić, Jakov. 1985. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.

Šegvić-Belamarić, Inge, i Joško Belamarić. 1995. *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu: bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji*. Split: I. Gimnazija [et al.].

Šoljić, Antun. 2002a. "O ranoj renesansi u Dubrovniku". *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 40: 127-146.

Šoljić, Antun. 2002b. "Relazioni tra Dubrovnik e Ancona al tempo di Ciriaco e i viaggi di Ciriaco lungo le coste della Dalmazia". *Ciriaco d'Ancona e il suo tempo: viaggi, commerci e avventure fra sponde adriatiche, Egeo e Terra Santa. Atti del Convegno internazionale svoltosi nel Marzo 2000*. Uredio. Giuseppe A. Possedoni. Ancona: Edizioni Canonici: 141-168.

Špikić, Marko. 2009. "Razmjena spoznaja o antici u poslanicama hrvatskog humanizma 15. stoljeća". *Colloquia Maruliana* XVIII. Split: Književni krug Split: 63-81.

Šrepeš, Milivoj. 1901. "O Maruliću". *Rad JAZU* 146: 154-220.

Usher, Jonathan. 2007. "Monuments More Enduring than Bronze: Boccaccio and Paper Inscriptions". *Heliotropia* 4, 1-2: 1-30. URL: http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/heliotropia/04-0102/index.shtml (1. prosinca 2013).

Vrsalović, Dasen. 2003. *Povijest otoka Brača*. Zagreb: Graphis.

Weiss, Roberto. 1958. "Lineamenti per una storia degli studi antiquari in Italia dal dodicesimo secolo al sacco di Roma del 1527". *Rinascimento* 9, 2: 141-201

Weiss, Roberto. 1989. *La scoperta dell'antichità classica nel Rinascimento*. Prevela Maria Teresa Bindella. (Naslov izvornika: *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, 1969). Padova: Editrice Antenore.

Zaccaria, Raffaella. 1996. "Ferrarini, Michele Fabrizio". *Dizionario biografico degli Italiani* 46. URL: <http://www.treccani.it/biografie/> (1. prosinca 2013).

Zane, Marcello. 1985. *Storia di una famiglia. Gli Zane*. Gavardo: [s. n.].

Ziebarth, Erich. 1905. "De antiquissimis inscriptionum syllogis". *Ephemeris epigraphica* 9, 2: 187-352.

Ziliotto, Bacio. 1949/50. "Gli umanisti Gilberto e M. A. Grineo in Dalmazia, Istria e Friuli". *Archeografo triestino* s. 4, vol. 16/17: 153-207.

Zorzanello, Pietro. 1985. *Catalogo dei codici latini della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia non compresi nel catalogo di G. Valentinielli. III. Classe XIV. Trezzano s/N (MI): Editrice Etimar.*

LITTERAE OLIM IN MARMORE INSCULPTAE:
HUMANIST EPIGRAPHY ON THE EASTERN COAST OF THE ADRIATIC
UNTIL THE AGE OF MARKO MARULIĆ

In the introduction the paper gives some general outlines of the place of epigraphy in humanism as well as the current state of research in the Croatian humanist epigraphy. A short review of the medieval interest in ancient inscriptions is followed by a more detailed presentation of humanist epigraphists on the Apennine peninsula; with special attention being given to their links with Dalmatia and Dubrovnik. Along with Cyriacus of Ancona, who was connected with the humanists of Zadar, Trogir, and Dubrovnik, it appears that an important and so far unknown role in Split was played by Girolamo Bologni. Their own interest in the local heritage of classical antiquity as well as the contacts with their humanist counterparts from across the Adriatic inspired numerous Croatian humanists to copy ancient inscriptions, and so it can be said the epigraphy on the eastern coast of the Adriatic developed almost simultaneously with that on the Apennine peninsula. Epigraphic activities of Juraj Benja (Georgius Begna), Petar Cipiko (Petrus Cepio/Cippicus), Marin Rastić (Marinus de Restis), Marin Marinčić (Marinus Marincics), previously unknown Jerome of Trogir (Hieronymus Tragurinus), Dmine Papalić (Dominicus Papalis), and Marko Marulić (Marcus Marulus), are presented in more detail. Marulić's work *In epigrammata priscorum commentarius* is a pinnacle of the epigraphic studies in the Croatian Renaissance humanism, and the article argues its exceptional value in the international context as one of the very first collections of inscriptions with a commentary. The final part of the article attempts to answer the question why the interest in epigraphic studies among Croatian humanists died out almost completely after the death of Marko Marulić.

KEYWORDS: *Humanist epigraphy, Croatian humanism, reception of antiquity, collections of ancient inscriptions with a commentary.*